

VADAI ISTVÁN

Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám

Az *Istenes énekek* kiadástörténetének új modellje, I.*A kassai kiadásról*

Az *Istenes énekek* 1665-ös kassai kiadása¹ már eddig is sok fejtörést okozott a kutatóknak. A kassai nyomdász ez időben Susanna Severini volt, a korábbi kassai nyomdász, Markus Severini özvegye, vagy ahogyan a nyomtatvány címlapján önmagát nevezi: *Severina özvegné*. Kiadásának csak töredékeit ismerjük, ezeket 1878-ban Pauer János székesfehérvári püspök áztatta ki egy „régii könyvtáblából”. A nyomtatványról szóló első híradás² idején még bekötetlen íveket Pauer 1881 végén bekötötte, így jött létre az a kereken száz levélből álló kötet, mely ma a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban található. A könyvtár raktárából újabban előkerült még két levél (151–152, 377–378), illetve egy már korábban is ismert laphoz (80) tartozó részlet.³

A kiadás első részletes tartalmi leírását Dézsi Lajos végezte el,⁴ és már ő felhívta a figyelmet arra a furcsa tényre, hogy noha a nyomtatvány első 198 lapja szolgálai követi a rendezetlen bártfai kiadást, ettől kezdve azonban oldalszámaiban jelentősen eltér tőle. 94 lapnyi hiány után a kassai kiadás a 301. lapon folytatódik, ám ezen a helyen a bártfaihoz képest 71-gyel nagyobb lapszámokkal. A 323–362. lapok hiánya után viszont ez az eltérés már csak 46. Mindeközben a bártfai és kassai edíció szövege nem tér el, „a két kiadás énekeinek sorrendje a *töredékekben* is megegyezik”. Dézsi arra következtet ebből, hogy az elveszett lapokon a kassai kiadás új énekekkel is bővült, és „az énekek sorrendje is némi változást szenvedett”.

A kiadás problematikája ezután lekerült a napirendről, a szakirodalom úgy könyvelte el a kassai edíciót, mintha végig a bártfai utánnomása lenne, így az *eliminatio codicum descriptorum* elve alapján kizárták a szövegkritikai vizsgálatból. Miután ilyen vizsgálódások lényegében csak Balassi és Rimay verseire vonatkozóan történtek, ez

1 RMNy 3197

2 SZABÓ Károly, *Vegyes közlemények*, MKsz, 3(1878), 336; Uő, *Régi magyar könyvészeti adatok: II-dik közlemény*, MKsz, 4(1879), 122–123

3 SMOHAY Péter, *Egy újra előkerült Balassi-töredékről*, MKsz, 128(2012), 263–268. A rövid közleményen túl haszonnal forgattam a szerző publikálatlan szakdolgozatát, melyet volt szíves rendelkezésemre bocsátani: *Balassi Bálint Istenes énekinek 1665-ös kassai kiadása*, Szeged, 2013. E munka a részletesen leírt könyvészeti adatok mellett kitér a lapok kiáztatásának és bekötésének történetére is. A dolgozat lényegi megállapításait foglalja össze: SMOHAY Péter, *A Balassi-szövegek leszármazásáról a kassai töredék kapcsán = Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SMOHAY András, Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012, 23–30.

4 DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliographiája*, Bp., 1905, 5. sz., 15–23.

tényleges hibát nem eredményezett, hiszen a kassai kiadás eleje, ahol az érintett versek olvashatók, valóban a bártfai hű lenyomatának nevezhető. A kassai kiadást csak abban az esetben érdemelt említést, ha segítségével a bártfai kiadás hiányait lehetett kiegészíteni. Mivel a bártfai edíció első másfél íve nem maradt ránk, hiányzik belőle *Solvirogram Pannoniusnak*, a rendezett kiadások titokzatos álnevű szerkesztőjének az olvasóhoz intézett előszava. Ezt a Balassi-filológia és az *Istenes énekek* kiadástörténete szempontjából kiemelkedően fontos előszót egyedül a kassai kiadás őrizte meg.

Am a kérdés nem pusztán szövegkritikai természetű, közelíthetünk az *Istenes énekek* kiadástörténete felől is, és ekkor már érdekes kérdés, hogy miképpen jöhetett létre a furcsa lapszámeltéréseket mutató nyomtatvány. A kérdést Kőszeghy Péter próbálta megoldani,⁵ és nézetünk szerint a lényeges lépést ez ügyben meg is tette. Táblázatba foglalta az *Istenes énekek* bártfai, lőcsei, kolozsvári és kassai kiadásainak azon verseit, melyek a kassaiban a 301. lapot követően helyezkednek el. A lapszámok közötti arányokat megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a kassai kiadás vegyes énekrésze nem a bártfai rendezetlen kiadás tartalmának felel meg, hanem a rendezett kiadások sorrendjéhez igazodik.

Kőszeghy megoldása tökéletesen megindokolja a kassai kiadás 301. lap utáni viselkedését, következtetésével is egyetértünk: a nyomtatvány vegyes énekrésze a rendezett kiadások vegyes énekrészét követi. Az elmélet azonban nem magyarázza meg a 71 lapos ugrást. Kőszeghy úgy gondolta, hogy a kassai kiadó a legelső, rendezetlen váradi kiadást követhette, éppen a kassai edíció a bizonyosság rá, hogy ebben Balassi és Rimay versei még összekeverve szerepeltek, de a kiadvány vegyes része már a váradi kiadó, Szenci Kertész Ábrahám által átszerkesztve jelent meg. Arra a 71 lapra pedig, ami a lapszámkülönbséget okozza, azt a 18 Rimay-verset helyezné el, mely eddig a rendezetlen kiadásokban nem jelent meg, a rendezettek anyagához viszont már szervesen hozzátartozik. Ez utóbbi hipotézissel nem értünk egyet, egy tanulmányfejezetben másféle megoldást próbáltunk javasolni.⁶ Mint az alábbiakból majd kiderül, kifogásaink ugyan megálltak, de a helyette javasolt teória szintén elhibázott volt.

Kőszeghy elméletének második része a kassai kiadás egy eddig még nem említett anomáliáján bukik meg: a 198. és 301. lap között ugyanis nemcsak laphiányt érzékelünk, hanem közben az ívjelzésekhez képest a számozás is csúszik 4 lapszámnyit. Erre a jelenségre Szentmártoni Szabó Géza figyel fel,⁷ Kőszeghy pedig azt hangsúlyozta, hogy ez a lapszámozásbeli „tévedés” nem befolyásolja a kiadások szedéssűrűségére és arányaira vonatkozó számításait. Így is van, a 300. lap előtt csúszás nem érinti a 300. lap utáni részre vonatkozó számításokat. Érinti viszont a 71 lapra bepótolandó verseket, mivel így 67 lapra kellene elhelyezni az általa javasolt énekeket, és ennyi helyre már nem férnek el. Tegyük most félre a kérdésnek ezt a részét, és nézzük meg, hogy Kőszeghy milyen lehetőségeket vázol fel a kassai kiadás létrejöttére vonatkozóan:

5 KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveg hagyomány néhány kérdéséről*, ItK, 89(1985), 76–89.

6 VADAI István, *Hozzászólás a Hozzászóláshoz = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 141–175.

7 KŐSZEGHY, *i. m.*, 37. jegyzet.

- 1) Volt egy korábbi, ránk nem maradt nyomtatvány, melyet a kassai hűen követ.
- 2) A kassai kiadó önállóan bővíti, változtatja a bártfai nyomtatványt.
- 3) Részben a bártfait, részben az elveszett kiadást követi.⁸

A második eset kizárható, mert nem magyarázza meg, hogy a kiadó változtatásai miért harmonizálnak a rendezett kiadások verssorrendjével. A harmadik eset sem valószínű, hiszen joggal felvethető, hogy egy rendezett kiadás birtokában a kassai kiadó miért nem abból közli a kiadvány elejét. Így Kőszeghy az első esetre szavaz, szerinte Severina özvegyéné forrása egy rendezetlen, de Rimay 18 versével már bővített, és vegyes ének-részében már átszerkesztett várad kiadás lehetett.

Figyeljük meg, hogy mindhárom vázolt lehetőség *egyetlen* kassai nyomtatványról beszél. Fel sem vetődik az a lehetőség, hogy a kiáztatott lapok esetleg *több* kiadásból származhatnak. Ennek egészen kézenfekvő okai vannak. Természetesen nem az, hogy a székesfehérvári példány fizikailag egyetlen kötetet alkot, hiszen ismert tény volt, hogy a könyvtáblából előkerült töredékeket Pauer püspök köttette egybe; hanem az, hogy igencsak valószínűtlen, hogy ugyanabból a kötetstáblából egyszerre az *Istenes énekek* két különböző kiadása került volna elő, ráadásul úgy, hogy a ránk maradt lapok között nincsen lapszámátfedés. Hiányokkal ugyan, de kölcsönösen kiegészítik egymást. Önmagában már az is valószínűtlennek tűnik, hogy Kassán készült volna két különböző kiadás. De nyilván az is erősíti az „egyetlen nyomtatvány”-elméletet, hogy a vegyes énekrész anomáliái ellenére a végén ott szerepel az *Istene eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok*, vagyis az a függelék, mely a bártfai kiadás végén is áll.

E legutóbbi érvelt nyugodtan félretehetjük, hiszen nem bekötött könyvről, hanem könyvtáblából kiáztatott lapokról beszélünk, így a vizsgált részek sorrendje nincsen rögzítve. Az imádságokat tartalmazó részt tekinthetjük akár a kassai kiadás első egységéhez, akár a vegyes énekrészhez tartozó függeléknek. Az első esetben a kassai kiadás a bártfai mintájára tartalmazná ezt a részt, a második esetben a vegyes énekrész forrásául tekintett nyomtatvány mintájára. Ez utóbbihoz csak azt kellene feltennünk, hogy Szenci Kertész Ábrahám rendezett kiadásai eleinte még ezt az imádságoskönyvet közölték, s csak utóbb került ennek helyére a lőcsei és kolozsvári kiadásokból ismert *Via Jacobæa*.

Talán valószínűtlen, hogy egyetlen könyvtáblából két különböző *Istenes énekek* kiadás kerül elő, de ami *valószínűtlen*, az persze teljességgel *nem lehetetlen*. Próbaképpen vizsgáljuk meg, hogy mi szólna a „két nyomtatvány”-elmélet mellett! Az egyszerűség kedvéért jelöljük a továbbiakban a kassai kiadás bártfaival megegyező részét (A_1^r – A_7^v + 1–198) **A**-val, a vegyes énekrészt tartalmazó lapokat (301–394) **B**-vel, az imádságokat tartalmazó részt, mely külön lapszámozással és új ívszámozással van szedve (145–168), **C**-vel.

(1) *Tipográfia.* A és B látszólag azonos tipográfiával készült. Azonos a formátum (12°) és az ívfüzetek terjedelme (12 levél = 24 lap). Azonos a lapok mérete és szedéstükre, mindegyiken 18 szövegsor helyezkedik el. Különbözik azonban az élőfej szedésmódja. A-ban (*Balassa Bálintnak | Istenes Eneki*),⁹ B-ben ezzel szemben dőltbetűs verzál megoldást találunk (*ISTENES | ENEKEK*). Az élőfejet A-ban linea választja el a lap szövegétől, B-ben ilyen elválasztó vonalat nem találunk. Önmagában az a tény is komoly érv, hogy A és B eltérő tipográfiájú élőfejeket használ. Ilyen különbséget egyetlen más Balassi-kiadásban sem találunk. Ha az élőfejeket összehasonlítjuk az *Istenes énekek* más kiadásaival, rögtön arra is gyanakodni kezdhetünk, hogy miféle mintát követ a kassai kiadás két fele: A szedésmódja a bártfai kiadáshoz igazodik (*Balassa Bálintnak || Istenes Eneki. || Külömb külömb féle | Istenes Enekek || Pécseli Imrének | Istenes Eneki*), B pedig a rendezett kiadások élőfejhasználatát követi (*BALASSA | ENEKI. || RIMAI | ENEKI. || ISTENES || ENEKEK.*)¹⁰ A bártfai kiadásban ugyan nincsen elválasztó vonal az élőfej alatt, A bizonyára azért használ lineát, mert a két nyomtatvány rétalakja eltér egymástól: a bártfai 8°, A pedig 12° alakú. A kibővített élőfej segít a két kiadás szövegét ennek ellenére szinkronban tartani.

Kiegészíthetjük megfigyelésünket azzal, hogy C-ben is kisbetűs kurzív élőfej áll a lapok tetején, melyet szintén linea választ el a lap szövegétől. Az önálló címlappal, saját nyomdai kolofonnal, különálló ívjelzéssel és külön lapszámozással megjelenő függelékek szedésmódja nem annyira következetes, hiszen akár önálló kiadványként is forgalomba kerülhettek, mégis jelen esetben C élőfejei (*Ahitatos buzgo | Imádságok*) A tipográfiai megoldásához igazodnak. Ez arra mutat, hogy C vélhetően A függeléke volt.

(2) *Hangjelölés.* A és B látszólag azonos hangjelölésű. Eleve nem is számíthatunk arra, hogy jelentős különbséget találhatnánk, hiszen ha egyazon kiadáshoz tartoznak, akkor erre semmi ok sincsen, ha pedig két nyomtatványhoz, akkor is ugyanabban a nyomdában, közel azonos időben szedhették őket. Egyetlen okból léphet fel helyesírási eltérés: ha A és B különböző forrásokra mennek vissza, és legalább az egyik esetben a szedő nem a saját hangjelölési szokásaihoz, hanem a követett forráshoz igazodik.¹¹

Az előzetes várakozással ellentétben a két rész között szignifikáns hangjelölésbeli eltérést figyelhetünk meg. B igen gyakran *c*-vel jelöli a szóvégi *k*-kat, és a *k* teljes hasonulásánál is *ck*-t használ. Csupán egyetlen példát idézünk, A *gonosz természet megromlásáról...* kezdetű vers 11. strófáját:

9 A kisbetűs kurzív írásmódú élőfej használata alól kivétel az A íven szereplő előszó és az *Elogiumok*, ill. az imádságokra vonatkozó *Index*. A limináriák azonban nagyon gyakran kivételek, az *Istenes énekek* többi kiadásában is eltér ezek élőfejének szedésmódja, általában verzál vagy kiskapitális.

10 Erre a különbségre Vámos Hanna hívta fel a figyelmemet. A megfigyelt rend alól a bécsi kiadás az egyetlen korai kivétel: ott álló verzál élőfejeket találunk. A rendezett kiadások lőcsei ágán 1671-től a kiskapitális élőfejet használják. De ezekben a kiadásokban is mindig egyöntetű a kiadvány eljárás módja.

11 Elméletileg van még egy szóba jöhető lehetőség, ti. ha a nyomtatvány két részét különböző szedő szedte volna. Ám ekkor nem tudnánk megindokolni, hogy miért éppen az általunk vizsgált két rész határára váltják egymást.

Vadnac ollyac kiç ajánlyác magokat,
Hizelkedő fzoçkal barátságokat,
De ha ki veheti[c] töled titkodat
Meg-ölneç hiredben, hát ód magadat.

A c-vel végződő szavak száma éles különbséget mutat A és B között. A 144 lapján a latin szövegektől eltekintve csupán egyetlen ilyen jelölést találhatunk, Rimay János *Bálint, nemzetedben ki voltál Balassa...* kezdetű versének 4. sorában (A_6^r) a *Kinec* szó áll. Ezzel szemben B ránk maradt 36 lapján összesen 185 c-re végződő szó szerepel, átlagosan minden oldalon 5.

Az előző ponthoz hasonlóan most is kiterjeszthetjük a vizsgálatot C-re, és ismét azt állapíthatjuk meg, hogy A hangjelöléséhez igazodik, egyetlen esetben sem használ c-t a szóvégi k jelölésére.

(3) *Prelimináriák*. Egyetlen kiadványt feltételezve a 198. és 301. lap közötti 4 lapszámnyi csúszást a nyomdász hibájának kell tulajdonítanunk. Ha két lapszámsorozat között ilyen differencia mutatkozik, ez már önmagában is felveti a gyanút, hogy nem azonos kiadás lapjait próbáljuk egymáshoz illeszteni. Két kiadványt elgondolva, az ívjelzéshez képest 4 lapszámnyi eltérést egyszerűen az okozhatja, hogy máshol helyezkedett el a legelső lapszám.

A-ban az 1-es lapszám az A_{10}^r lapra esik, mert a címlevél, az olvasóhoz szóló ajánlás és az *Elogiumok* összesen 9 levélnyit tesznek ki. Az A-ban lévő preliminária 18 lapja így elfér a 24 lapos első ívfüzetben, de nem tölti ki azt teljesen: A_1^{rv} [címlevél] + $A_2^r - A_9^v = 2 \text{ lap} + 16 \text{ lap} = 18 \text{ lap}$.

B lapszámaiból és ívjelzéseiből az következik, hogy az első számozott oldalnak az A_8^r -ra kellett esnie. Így összesen 14 lapnyi hely jut a prelimináriáknak: A_1^{rv} [címlevél] + $A_2^r - A_7^v = 2 \text{ lap} + 12 \text{ lap} = 14 \text{ lap}$. Ezen a helyen A prelimináriái nem férnének el. Ha azonban B-t a vegyes énekrészhez igazodóan *rendezett* kiadásnak tekintjük, rögtön kínálja magát a megoldás: cseréljük ki a Solvirogram-előszót a rendezett kiadások élén álló Szenci Kertész Ábrahám-előszóra! Óvatosan kell eljárunk, mert a kiadványnak ez a része ravasz tipográfiájú. A címlevelet természetesen külön számoljuk (2 lap), hiszen az mindig azonos terjedelmű. A mintául választott kolozsvári 1677-es kiadásban az *Elogiumok* szövege 5 lapnyi.¹² Kőszeghy lapszámokra vonatkozó számításaiából tudjuk, hogy az azonos szövegű részeknél B másfélszer szellősebb, mint a kolozsvári, vagyis B-ben ugyanez a rész pontosan 7,5 lapon férne el. A Szenci Kertész-előszó azonban a törzsanyagnál nagyobb betűtípussal van szedve, laponként 18 soros a szedés, pontosan úgy, mint a kassai kiadásban. Itt tehát nem számolhatunk másfélszeres szorzóval, ez a rész B-ben is 4,5 lapra eshetett. $2 + 4,5 + 7,5 = 14 \text{ lap}$.

12 A Szenci Kertész Ábrahám-féle *Lectori Salutemet* három kolozsvári kiadás őrizte meg (1669–1677, 1677, 1683). Azért választottuk az 1677-est, mert Kőszeghy Péter lapszámarány-számításai erre vonatkoznak. A prelimináriák terjedelmére vonatkozó számítások a másik két kiadás alapján számolva is hasonló eredményre vezetnek.

Vagyis az **A** és **B** közötti 4 lapszámnyi csúszást azzal tudjuk indokolni, hogy a Solvirogram-előszó majdnem kétszer olyan hosszú, mint a Szenci Kertész-féle *Lectori Salutem*. **B** azzal spórol 4 lapot, hogy az **A** íven lapszám nélkül elhelyezett prelimináriák ennyivel rövidebbek, tehát az ívjelzéshez képest 4 lappal korábban kezdheti el a lapszámozást, mint **A**.

(4) *Szedéssűrűség*. A kolozsvári 1677-es kiadás és a **B** között fennálló másfélszeres arány, mellyel az imént is számoltunk, lényegében abból fakad, hogy a kolozsvári kiadás lapjain 23–24 sor fér el, míg a kassaiban 18 sor. Olykor persze módosíthatnak a pontos arányszámon a belső címlapok, az eltérő tipográfiájú címek, a záródíszek vagy olyan strófaforma, mely az egyik szedéstükörben pontosan egész sorokat tölt ki, míg a másikban egy-két szótag miatt új sort kell beiktatni. Az arány statisztikai jellegű, ennek ellenére az egész kiadványra vonatkozóan folyamatosan és meglepően pontosan fennáll. Kőszeghy Péter táblázatának első sorára pillantva például azt olvashatjuk le, hogy Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó szentséges háromság...* incipitű verse a kolozsvári kiadásban a 202. lapon, **B**-ben pedig a 303-on kezdődik. Vagyis egy egyszerű szorzással ($202 \times 1,5$) megkapjuk **B** megfelelő helyét. Ebből viszont az következik, hogy ez az arányszám nemcsak a vegyes énekrész lapszámkülönbségeire érvényes, hanem önmagában bármely vers lapszámára is.¹³ Így az arányosság az egész kiadványra, azaz **B** ránc nem maradt részére is fennáll, ami csak akkor lehet igaz, ha **B** eleje is a rendezett kiadásokhoz hasonlít, ha tartalma pontosan megegyezik a kolozsvári kiadásokéval. Ha nem így lenne, akkor a véletlen számlájára kellene írunk, hogy a vegyes énekrészben megfigyelt másfélszeres aránnyal számolva a rendezett típusú **B** elé lapra *pontosan* odafele egy rendezett kiadás éppen megfelelő része.

Ezzel nemcsak azt láttuk be, hogy **B** forrása egy kolozsvári típusú (Rimay versei előtt rövid, verses summákat tartalmazó) kiadás lehetett, hanem azt is, hogy mi okozza **A** és **B** között a 301. oldalnál fennálló 71 lapos különbséget. Kőszeghy tulajdonképpen ráhibázott, hogy az a 18 Rimay-vers, mely a rendezetlen kiadásokban még nem szerepelt. Csakhogy ez nem a rendezetlen kiadásokat követően, kiegészítésként fordult elő a kassai kiadásban, hanem **B** elveszett első része – mely nézetünk szerint teljes egészében rendezett kiadás volt – éppen ezzel a 18 Rimay-verssel bővebb, mint a rendezetlenek. Elképzelésünk ott tér el, hogy Kőszeghy elméletéhez lőcsei típusú (Rimay versei előtt hosszú prózai argumentumokat tartalmazó) szövegforrás kellett, a miénkhez pedig kolozsvári. Ő egy rendezetlen kiadást bővítene további versekkel, mi egy teljes egészében rendezett **B** kiadást képzelünk el.

(5) *Szövegkritika*. Hasonlítsuk össze **A** verseit a bártfai kiadás anyagával! A részletes szövegkritikai vizsgálat azt mutatja, hogy a két rendezetlen kiadás nagyon közel áll egymáshoz, így vélekedett erről a korábbi szakirodalom is. De ezt az állítást erősebben

13 Ez tautológia: bármely vers kezdő lapszáma felfogható úgy, mint az 1-es lapszámtól mért távolsága. Vagyis ilyenkor is két vers kezdetének lapszámkülönbségét mérjük, a szóban forgó vers és a legelső vers távolságát.

is kimondhatjuk. A bártfai kiadás és A tartalmaz közös hibákat (*errores coniuctivi*). Példáink az *Epicédium* nyitó versének utolsó két versszakából valók, ahol a Rimay-vers vizsolyi 1596-os kiadására is támaszkodhatunk:

(Vizsoly) Ám váltsa bár magát, s nyerje szabadságát *holtom* hozó sebemmel
(Vizsoly) S azzal egybe *vegye* híremet és nevemet.

A bártfai edíció és A szövegében durva sajtóhibát, szókihagyást találunk:

(Bá, Ka-A) Ám váltsa bár magát, s nyerje szabadságát *hollóm* hozó sebemmel
(Bá, Ka-A) S azzal egybe híremet és nevemet.

A példák száma könnyen szaporítható. Olyan szöveghelyet sem túl nehéz találni, ahol A szövege saját hibát (*errores separativi*) tartalmaz. Például az *Epicédium* 5. versének kezdete A-ban, illetve a többi kiadásban:

(Bé, Bá, Ko, Ló) Délos szigetéből ez minap Diana
Jöve Nyír *földére* rongyoson, fáradva

(Ka-A) Délos szigetéből ez minap Diana
Jöve Nyír *földéről* rongyoson, fáradva

A bécsi, bártfai, lőcsei és kolozsvári edíciókban a hitelesebb alak áll, amit az ének előtti prózai argumentum igazol (Diána az vadászásnak Isten Asszonya, Balassi Ferencnek halálát hallván, Délos szigetéből ki-jő a *Nyírségre*, sír, rettenetes átokkal illetvén a földet). A hibát nyilván az első sor *szigetéből* szavának analógiája okozta, a másoló az ütemhatáron belső rímet hozott létre.

Ám *egyetlen* olyan hely sincs, ahol a bártfai kiadásnak lenne saját hibája A-val szemben. *Egyetlen* olyan hely sincs, ahol A szövege a jobb. Ez pedig a szövegkritika szabályai szerint azt jelenti, hogy A a bártfai kiadás leszármazottja.¹⁴ A saját hibái miatt nem lehet a másik kiadás forrása, közös forrásból pedig azért nem származhatnak, mert nehéz lenne elképzelni, hogy a bártfai kiadás összes meglévő hibája ebből a közös ősből származna (hiszen A is örökli őket), ám a számos, olykor nyilvánvalóan hibás szöveghely továbbörökítése közben a kiadás egyetlen saját hibát sem ejtett volna.

Vagyis helytelen az a korábbi álláspontom, hogy a kassai kiadás oldalági rokona lenne a bártfainak.¹⁵ Korábbi elgondolásom *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű vers 17. szakaszára támaszkodott, mely így szerepel a bártfai kiadásban:

14 Paul MAAS, *Textkritik*, Leipzig, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1950², 6. Különösen fontos hangsúlyozni, hogy a saját hiba nem lehet egyszerűen javítható alak, pl. felismerhető nyomdahiba. Emiatt nem STOLL Béla magyar nyelvű szövegkritikai összefoglalóját idéztük, mert ott éppen ilyen, könnyen kiigazítható sajtóhibán keresztül mutatja be a Lachmann-módszer működését.

15 SINKA Zsófia, VADAI István, *Fától az erdőt = Tanítványok, mesterek: Tanulmányok Balázs Mihály köszöntésére*, Szeged, 2008, 299–311.

- (Bá) Lám hallottad régi *paraszt* beszédben,
A' ki másnak vermet ás életében,
Nem sok kerülheti el-életében,
Maga nyaka szakad belé *életben*.

Ezzel szemben a kassai kiadásban, és vele teljesen megegyezően a rendezett kiadásokban (a kolozsvári és lőcsei típusban egyaránt) a következőképpen áll:

- (Ka-B, Lő, Ko) Lám hallottad régi *példa* beszédben,
A' ki másnak vermet ás életében,
Nem sok kerülheti el életében,
Maga nyaka szakad belé *véletlen*.

Akármelyik variáns is a helyes, a kassai kiadás csakis akkor egyezhet meg a rendezett edíciók alakjával, ha nem a bártfaiból származtatjuk le. A bökkenő ott van a gondolatmentben, hogy hallgatólagos feltétel bújik meg benne: az „egyetlen nyomtatvány” hipotézise. Az idézett vers ugyanis nem az A, hanem a B részben olvasható. A rendezett kiadáson alapuló B természetesen tartalmazhat jobb alakot, mint a bártfai kiadás. Szenci Kertész Ábrahám a vegyes énekrész anyagát jórészt a rendezetlen kiadásokból örökli (ezért van nagyon kevés eltérés a bártfai és a rendezett kiadások szövege között), ám az általa használt rendezetlen forrás természetesen nem közvetlenül a bártfai edíció, hanem annak valamelyik őse. Ezért a bártfai kiadás saját hibái nem öröklődnek a rendezett kiadásokba. Ez harmonizál korábbi okfejtésünkkel: A a bártfai kiadás le nyomata, B viszont nem.

Az „egy nyomtatvány” elméletet a fenti érvek alaposan meggyengítik, és bár elsöre igencsak valószínűtlennek tűnt, A+C-t és B-t két különböző kiadásnak tekinthetjük. Már csak azzal kellene elszámolnunk, hogy miként került egyetlen kötetstáblába két különböző kassai kiadás. Biztos válaszunk természetesen nincsen. Megkísérelhetjük viszont rekonstruálni azt a folyamatot, ahogyan a kötetstábla töltelékanyaga összeállt.

Először is arra próbálunk meg válaszolni, hogy miért selejtezték ki a szóban forgó lapokat, miért lett belőlük makulatúra, majd kötetstáblát erősítő papír. Smohay Péter figyelt fel rá, hogy a nyomtatvány bizonyos levelei hibásan vannak körbevágva.¹⁶ Hét olyan levél is van, melynek szélén oda nem való „karakteroszlop” látható (80, 91, 93, 191–192, 311, Imádságok 363). A felesleges betűnyomatok nyilván más lapok szövegrésezei, az ívek hibás körbevágásával kerültek jelenlegi helyükre. Smohay csak egyetlen esetben azonosítja azt a lapot, ahonnan a felesleges nyomat származik: rámutat, hogy a 80. lap (E₁^v) jobb oldalán látható idegen betűk a 101. laphoz (E₁₂^r) tartoznak. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen a két érintett levél szabályos párt alkot, ez az E ívfűzet legkülső levélpárja. Ebben az esetben nem is a körbevágás okozta a „betűvándorlást”-t, hanem akkor vált le a levélpár felső rétege, amikor azt a könyvtáblából kiáztatták.

16 SMOHAY, *Balassi Bálint...*, i. m., 13.

A további estekben már valóban az ív pontatlan, a szedéstükröt megcsonkító felvágása okozza a hibákat. A 91. és 93. lapoknál, a lapok gerinc felőli oldalára, ahol tehát a levélpárok levelei fizikailag összefüggnek, a lapokhoz nem tartozó betűtöredékek kerültek.¹⁷ Az 91. (E_7^r) lap párja a 94. (E_6^v), a 93. (E_8^r) lapé pedig 92. (E_5^v), a 94. és 92. lapok azonban nincsenek meg A anyagában. Mivel viszont tudjuk, hogy A szinte sorról sora, még a szavak elválasztását is pontosan betartva követi a bártfai kiadást, segítségül hívhatjuk az ellenőrzéshez. A lapszéleken látható betűk mindkét esetben rendre megtalálhatók a bártfai kiadás imént meghatározott helyein.

Kissé más a helyzet a 191–192. ($I_9^{r,v}$) levéllel. Ennek mindkét oldalán szerepelnek a lapszélen felesleges betűtöredékek, de nem a gerinc felőli szélen, hanem a metszés mentén, a rektó jobb oldalán, illetve a verző bal oldalán. Ezek tehát nem a levélpár másik tagjáról kerültek ide, hanem az ív egy másik leveléről. A 12° ív kilövését figyelembe véve meghatározható, hogy ez az ($I_{10}^{v,r}$) lehetett (a hajtogatás miatt fordul meg a rektó és verző sorrendje). Ez a levél megint hiányzik a ránk maradt anyagból, de az előző módszerhez folyamodva felüthetjük a bártfai kiadást a 193–194. lapoknál, s a szedéstükrő szélén valóban ott sorakoznak a megfelelő betűk. Tehát az E ívhez hasonlóan, az I-t is pontatlanul vágták fel, csak itt bizonyos lapok külső, metszés felőli széle esett ennek áldozatul.

A anyag után vegyük sorra C levélállományát. Az imádságokat tartalmazó függeléknek csak a G íve maradt meg, de ebben is van szedéstükröt érintő pontatlan vágás. A 158. (G_7^v) lap metszés felőli oldalán újfent betűtöredékek láthatók. A korábbi eljárást ismételhetjük, az ív kilövése alapján ezek a 147. (G_2^r) lapról származnak, és ez most benne van C anyagában. Ám a megfelelő oldal szedéstükrőre teljesen ép, semmiféle hibás vágás nem nyeste le a szélét! Vagyis bizonyos betűnyomatok egyszerre két különböző helyen szerepelnek a kiadványban: a saját helyükön és egy másik lap metszés felőli szélén. Ez csakis úgy lehetséges, hogy C levelei a székesfehérvári példányban nem egyazon G ívből származnak.

17 A Székesfehérvári Egyházmegye honlapján korábban közzétett fotókon sajnos a lapszélek nem tanulmányozhatók, mert a képeket is körbevágták. Erre az OSZK mikrofilmfelvétele is alkalmatlan, rossz minőségű, sőt meg is rongálódott. Ezúton is köszönöm Smohay Péternek, hogy a kassai kiadás jó minőségű digitális fényképfelvételét a rendelkezésemre bocsátotta.

Kassa-C 147. és 158. lapja a két példányban létező lenyomatokkal

Smohay ugyan nem sorolja fel dolgozatában, de a G ív egy másik lapjánál is megfigyelhető ugyanez a jelenség. A 162. lap (G_9^v) metszés felőli szélén a bal felső sarokban egy kis betűtöredék, a lapszél közepén pedig három apró pontocska látszik. Újfent az ív kilövésére támaszkodva határozhatjuk meg a szomszédos levélpárt, illetve annak érintett lapját, ami jelen esetben a 163. lap (G_8^r), vagyis a bekötött könyvben éppen soron következő lap. Ennek jobb szélén felismerhető a felső sarok lapszáma, ennek töredéke került át a megelőző lap sarkába; a jobb oldali metszés közepén pedig éppen a megfelelő helyen, a 6–8. sorok végződnek olyan jelekkel (kötőjel, vessző, kötőjel), amelyekből a másik levélen csak három pontocska látszik. Nem érdemelne ennyi figyelmet ez az eset, ha megint nem arról lenne szó, hogy az érintett négy jel egyszerre két lenyomatban létezik. Ez előző megállapításunkat támasztja alá: a most említett levélpárok a G ívnek nem ugyanabból a nyomatából valók.

Még nyilvánvalóbb a fenti megállapítás, ha az imádságokra vonatkozó *Index 2.* oldalára (G_{11}^r) pillantunk. Itt a lap közepén apró, idegen laptöredék látható, rajta három szó töredékei (*oben* és *m oráján*). Ezek az érintett levélpár megfelelő lapjának (G_2^v) 5. és 6. sorából származnak (*idöben* és *halálom oráján*). A G_2^v lap szövege azonban teljesen

ép, semmiféle sérülés nem érte. A helyzet megint ugyanaz, mint az előbb: a szöveg-részleteknek két különböző lenyomatát látjuk, csak most éppen nem lapszélén, hanem az oldal közepén. Az idegen betűk csakis a szóban forgó ív egy másik lenyomatáról kerülhettek ide.

B anyagában szintén vannak lapszéli betűtöredékek, a 311. lapon a gerinc felőli szélén, a 363-on a metszés felőlin. Nem maradtak ránk azonban a megfelelő levelek, és olyan kiadványt sem ismerünk, melyet B sorról sorra pontosan követne. A kolozsvári kiadások ugyan segíthetnének, de a különböző szedéssűrűségek miatt nem sikerült a megfelelő szöveghelyeket meghatározni.

A rossz helyre került betűtöredékek azt bizonyítják, hogy a kötéstáblába nem különálló, szabályosan levelekre vágott ívrészek kerültek, hanem olykor nagyobb ívdarabok, levélpárok vagy az íven egymás mellett elhelyezkedő levélszomszédok, illetve azok részletei. Smohay is úgy látja, hogy az íveket a nyomdában nem hajtogatták össze, a modern kötés készítőjéről vagy Pauer János püspökről pedig nehéz lenne elképzelni, hogy a nyomtatvány szövegtükrét hibás körbevágással rongálta volna meg.¹⁸

A kérdés csupán az, hogy a nyomtatást követően, a rendes munkafolyamat részeként vágták fel pontatlanul az íveket, vagy felvágatlanul tették félre, és csak a kötéstábla készítője darabolta fel – érthető módon különösebben nem ügyelve a szedéstükrökre. Hogy megválaszolhassuk ezt a kérdést, számot kell vetnünk a kötet jelenlegi állapotában megfigyelhető lapsorrenddel. Smohay Péter szellemesen világít rá,¹⁹ hogy a kassai kiadásnak több olyan helye is akad, ahol a lapszámok vagy ívjelek hiánya miatt nem állapítható meg könnyedén a helyes lapsorrend, de aki ceruzás számozással látta el a lapokat (a könyvkötő vagy Pauer püspök) ilyenkor *soha* nem téved; három esetben viszont olyankor köti (köteti) be rossz helyre a lapokat, amikor azok helyes sorrendje a lapszámozás miatt nyilvánvaló. Smohaynak részben igaza van, a kötéstáblából bizonyára nem különálló lapok kerültek elő, hanem nagyobb egységek, levélpárok vagy az ívre egymás mellé szedett részek. Azt viszont nehéz megérteni, hogy ez hogyan vezetett mechanikus tévesztéshez.

A következő sorrendi hibákkal kell elszámolnunk: 24–23, 62–61, illetve 366–365–364–363. Ez utóbbinál a lapok ráadásul rossz helyre lettek bekötve. Hogy a következő gondolatmenet követhető és ellenőrizhető legyen, bemutatjuk a kassai kiadás ívkielvási táblázatát, melyet a kiadásról készített fotók – később részletezendő – aprólékos vizsgálata alapján következtettünk ki. A táblázat az A ívre vonatkozik, de a kiadvány többi ívére is érvényes:

18 SMOHAY szerint a könyvkötő mester Kubik Lőrinc székesfehérvári könyv- és papírkereskedő volt. *Balassi Bálint...*, i. m., 11.

19 *Balassi Bálint...*, i. m.

A bal oldali táblázat az ív elődala, ezen szerepel a jobb alsó sarokban a kiadvány címlapja (A_1^r). Ha a két táblázat közti függőleges tengely mentén megfordítjuk az ívet, akkor a hátoldalán a címlével verzőja értelemszerűen a bal alsó sarokba kerül. A táblázatok felső sorában fejjel lefelé szerepelnek az A betűk, ez jelzi, hogy itt a lapok is így helyezkednek el (az indexeket az áttekinthetőség miatt nem fordítottuk meg). A levélpárok tagjait szaggatott vonalak választják el egymástól. A kinyomtatott ívekről először levágták a bal oldali négy levelet (5, 6, 7, 8) a kettőzött vonal mentén – így már mindkét darab szabályosan hajtogatható –, majd a kisebb füzetet (a 2 egymásba hajtott levélpárt) a nagyobb füzet közé (a 4. és 9. levél közé) csúsztatták.

∇_5^r	∇_8^v	∇_3^r	∇_{10}^v	∇_9^r	∇_4^v	∇_4^r	∇_9^v	∇_{10}^r	∇_3^v	∇_8^r	∇_5^v
A_6^v	A_7^r	A_2^v	A_{11}^r	A_{12}^v	A_1^r	A_1^v	A_{12}^r	A_{11}^v	A_2^r	A_7^v	A_6^r

A 12° ívnek másféle kilövése is használatos, aszerint változik meg a lapok elhelyezkedése, hogy milyen sorrendben végezzük a hajtogatást. Jelen esetben a nagyobbik ívrészt előbb a függőleges, majd a vízszintes tengelye mentén hajtották ketté, ekkor illesztették helyére a belső két levélpárt, végül ismét függőleges tengely menti hajtással állt elő a teljes ívfüzet, melynek a felső és metszés felőli szélét még fel kellett vágni.

Hogy az ív kilövése éppen a fenti módon történt, és nem máshogyan, azt a kiadásról készült fotók aprólékos tanulmányozásával állapítottuk meg. Felismerhető például az ívek eredeti, vágás nélküli széle. Amikor az ívet szétvágták, ferde, íves, sőt néha cakkos vágási vonalak alakultak ki. Sokat segített a papír elszíneződése, a kiterjedt vöröses-barnás foltok, szúrágások és a papír különböző sérülései, melyek gyakran a vágási vonalakat keresztezve megmutatták, hogy mely levélpárok, milyen állásban helyezkedtek el egymás mellett. A lapok fotóit felhasználva számítógépen elkészítettük mind a tizenegy felvágatlan ív teljes képét, és ezen ellenőriztük, hogy a lapok felismerhető jellegzetességei igazolják-e a kilövést, és méretük, mintázatuk illeszkedik-e egymáshoz.

I ₃ ^v	<p>186 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>nem kimnyával teltem fia dalmával ne gyóvóvó dle ne...</p> <p>Ha előb nem hátra d krozzád fogatad, rehatom han te ha d el, jó voltod bolifegnyő fősófod fre rént Sion falék támaszod Hogy mint áldozatot sz praktály biláshon, ki cseke leg inkább kell.</p> <p>Edőiga Paal-sombol, v immar Poetiva la- vento.</p> <p>Mint álgyu golyobis mezek kófat is in- kongy halítani, Ez ká- nyóvóének is elis vreges keres</p>	H ₃ ^v	<p>187 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>kem mind javát s munis vát elege mére, Az ar: led viditoról hol meg, somo stör, kedvemert buval ént Störök, de anyának ron gávia ed-feges, Fiat, hog erkölésre tudha fia eképe ni, Hogy lehetnének fián éngem is buval ért, s' fi akart kétérgeni.</p> <p>Tily fraksége napjáról melfise nem válom, Ha gyebel nemis jópéldin mal fogóglom, Fogatá zor éreks éreklelienomi ték nem borotát okera s bi nom.</p> <p>Olvad mert éreke nem gocsa</p>	Imádságok - C ₃ ^v	<p>188 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>A hallának idéren i dándó rdrid könyök, Z te kezében a Uram az én lelke meg, viltond! engem gálnak hittem, U sus Chrídy, vgl, máid Atrya, szeltekérdi maifogón véltém, ki tezemettallatodál k éng, éngemét te uról ségmetem, nyújts íg met az én hálkódó hagytorifalkennék é litenem, hogy el ne ty teisék am a káthosi köly, ének rek iton kókak. En édes id ly</p>	O ₃ ^v	<p>189 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>magyaras, Seho, magyos vájóigéltimotodás pénec a íster: pum ladnak.</p> <p>Királyoc, Tisfá, od néss, heratimoc, Kinn órcé, v, ényre, gá gosa, N, v, v, v, v, v Nap, nyugota lávóli reged imádaac é ill büdösca.</p> <p>Aldál a kemény ill gyedél, éled v, fele ken bíac meg, fális vég vir, Red vetim Állimleandó, Nálid kölmitóntakórtól kák.</p>	Q ₁₀ ^r	<p>190 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>Reddygyrás bent és í, gze hitből, fálid esleked gyem mindent ízeretből, bügen ki, vézed jellek e rebből, Kereskedeltem e gizóddal jó írvóbi.</p> <p>Adgyad ítenem hogy a mulandokat, Urálhalim- meg te írvé, e jókar, Min denec felet ér, jó volc- dat Szómbonoma íllmés írgalmadat.</p> <p>Legyene nékem fene, parancsolatid, Erem éitő drága írvó bagyafid, Elde- fíre lelkem gyárfafid, Mindenec íflet bírató jóvóddal.</p> <p>Indítid</p>
A ₃ ^v	<p>186 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>kie helyben való rán nyelvetek, meg zab nem tudván, e vitél immar halászánt-in má azokkal sérgent azé, hog a regió, ill beretek óvverés, s mes veréket írt. U is inkább akart a tud berékek gyálratni a holondokkal diti Nem - is tudsa pen mest hogy hogy áll meg a bolitéknek a mondasa: Virutemf turi ividia, ha mindn beretek tereszek, ki nem vedáhatnya, a</p>	B ₁₀ ^v	<p>187 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>Hogy mind holomig íll vem légen vög, teged an- goltávan Mindenek elő s mindenek előt Szent- névedet álva.</p> <p>Ezeket írtam az Tenger partyan Oceanum mellett, Kilencven edgyeznikor jedestek más fel eret felt,</p> <p>Miert fújtó laknak a hívek, I Egen jó idők fenke í szőlászma, Nincs ole bazatán vög vetyénva vályama, ha gondog jannar, csak edgy jár ha jannar, inkább gondogya v gyon lelkeses magama</p>	C ₁₀ ^v	<p>188 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>om most, edgy ízal mol v' d- is.</p> <p>Azer én leltem éren fok módgyát, Ne halog é meg íbabudlomá, Mert el-verték is Ur am halis, s' Avel nem óregbu hasanod De ha meg memód kák következnek, égnit hogy mind holomig álólek, Mák meg en h szok is meg, éretek, kú égedimédel kátegele nek.</p> <p>Terjed, ki rtm fe ortrákénligé, ístárv focsaom köny, v ly</p>	D ₁₀ ^v	<p>189 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>Így élyia, Szev Hóld ey jállásá, csillagok loktá, ma, Az Urnak ízent nevé mind óreg kéálgya.</p> <p>Tűres, jó állommal s gotinagy Eg, s' v, v, v, v Tengerekkel edgyút mino den vizek, Érók dicatp ... óret úfítellyék.</p> <p>Mert csak ó egredül mino den teremőd, S' mindem bir valomimágiban em délte, Meggáttat mindo Földnek keretége mib den állatokkal, Vízben jó halak Tenger, s' kal, Az Urat órvó, é ald gyások ístókkal.</p>	E ₁₀ ^v	<p>190 <i>Balassa Balassanak</i></p> <p>A te írtmed eld íter engemet, S- né föld í I- ékedrül meg, í é lyemet, íd- óndó paros- órómómet s Zed- óvóvóvóvóvóvó szoblem.</p> <p>Lelekem írtmed, s' gyon Fepedelmé, Am parácsol ahoz légré be kemmi rofó vértékek égned íelenem meg ra loktakar, Kik meg verik ó állnokaigokan mureatom netik ar ó n Miókat, S' íntem hogy</p>

Egy szúrágas terjedési fázisai különböző ívek egymással érintkező helyein

A puzzle-játékhoz hasonlítható rekonstrukció igazolta a fenti ívklivési táblázatot, de joggal felvethető, hogy mi értelme van olyan mellékes dolgokat firtatni, hogy a nyomtatási folyamat milyen részlépésekből állt. A rekonstrukció eredeti célja az volt, hogy megértsük a hibás lapsorrend kialakulását, és mint látni fogjuk, tényleg segít is ebben. Ám az aprólékos vizsgálat eközben másra is rávilágított, és egészen váratlan következtetésekhez vezetett.

A lapok egyik látványos, könnyen azonosítható sérülése egy félköríves, viszonylag nagyméretű szúrágás. Több helyen is felbukkan a lapokon, kétségtelenül mutatva, hogy ezek valamikor egymás közvetlen közelében helyezkedtek el. Ám a szúrágta lapok jelenleg nem egymás mellett állnak. A rekonstrukció közben kiderült, hogy ez a sérülés minden íven egyetlenegyszer fordul elő, ráadásul mindig az ívnek ugyanazon a helyén! Ha az ívet úgy helyezzük el, hogy előoldala néz felfelé (kilövési táblázatunk bal oldali táblázata szerint), akkor ez a szúrágás az ívek egy részénél a 3. lapra esik, ahol pedig itt ép a papír, ott a 10. lapon találjuk meg tükörszimmetrikusan. Vagyis ez utóbbi ívek a többihez képest hátoldalukkal felfelé heverték, ilyenkor ugyanis a 10. lap éppen a 3. fölött helyezkedik el, és az ív megfordításával a szúrágás szimmetrikus helyzete is magyarázatot nyer. A lapok ilyen szisztematikus sérülése csak úgy képzelhető el, ha az íveket nyomtatás után nem vágják fel, hanem felvágás nélkül heverték viszonylag hosszabb ideig egymáson. (Elméletileg elképzelhető lenne, hogy eleve sérült, szúrágta papírt használtak nyomdai levonatok készítéséhez, munkafázisok ellenőrzéséhez, ezt azonban cáfolja a sérülések és ívszélek ellenőrzése. A fotók nagyításán olykor jól látható, hogy a sérülések a nyomtatás *után* keletkeztek, mert a szúrágás olyan papírrészleteket mozdított el, melyeken egymáshoz tartozó betűrészletek helyezkednek el.) A, B és C ívei tehát a kassai nyomda raktárában kerültek egymás mellé, és ott nem is ki-nyomtatásuk természetes sorrendjében tárolták őket.

Szerencsés módon a 3. levélen található, korábban említett félköríves szúrágás az R ív kivételével minden meglévő ívet érint, hol nagyobb, hol kisebb mértékben. Az ívek többségénél a sérülés igen kiterjedt, nagyméretű, néha pedig csak apró lyukacsok jelzik. Ez alapján azt is meg lehet határozni, hogy az ívek milyen sorrendben heverték egymáson. Természetesen ehhez további jellegzetességeket is fel kellett használni. Ilyen például az előoldalukkal felfelé elhelyezett ívek 1. lapjának metszése, ahol egy ívesen hajló szúrágás igazít el, vagy az 5. lapon található nagyobb lyuk. Ez utóbbiak nem minden íven találhatóak meg, de táblázatba foglalva őket pontosan igazodnak a meghatározott ívsorrendhez. A papír más jellegzetességei, további apró szúrágások, csonkulások, a vöröses barna elszíneződések terjedése szintén illeszkednek a kikövetkeztethető rendhez. Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy az egymásra helyezett ívek közül mindegyik ránk is maradt. Az ívjelek szintén arra mutatnak, hogy bizonyára hiányzik közülük néhány. A megmaradtak az alábbi rend szerint illeszthetők sorba:

I	
H	
iG(I.)	
O	
Q	
R	
A	
B	
C	
D	
E	
iG(II.)	

A kis táblázatokban szürke színnel jelöltük az ív meglévő lapjait. Függetlenül attól, hogy a lap megmaradt vagy elveszett, az íveken bejelöltük a három legjellegzetesebb szúrágás helyét. Látható, hogy minden egybefüggő szürke rész elhelyezkedését azonosítja legalább egy-egy papírsérülés. A további, apróbb ismertetőjegyekről eltekintetünk. A függőleges vastagított vonal az ívkiövesi táblázathoz hasonlóan az 5, 6, 7. és 8. levelet különíti el, s itt most azt mutatja, hogy az adott ív előoldalával felfelé vagy lefelé helyezkedik el. Látható, hogy az első hét ív áll egyféleképpen, a rákövetkező öt pedig fordítva sorakozik. A bal oldalon feltüntetett ívjelek közül csak a G jelölése igényel magyarázatot. Az ívjelet megelőző i betű arra utal, hogy ez nem a kiadás **A** részéhez tartozik, hanem a **C**-vel jelölt imádságkönyvhöz. Ahogyan ezt már korábban megállapítottuk, ennek az ívnek a lapjai nem egyetlen ívpéldányból származnak, legalább két különböző lenyomat lapjai kerültek bekötésre. A táblázatok mellett I. és II. jelöli a két ívpéldányt. Látható, hogy ezek látszólag kiegészítik egymást, de a lapszélre került betűtöredékek és a szúrágások is azt mutatják, hogy egymáshoz képest fordítva állnak, nem illeszthetők egybe.

Ahogy korábban mondtuk, az ívek nyomtatásuk természetes sorrendjében helyezkedtek el egymás után. Vannak olyanok, melyek ábécérendben állnak (O, Q, R – A, B, C, D, E), de a H és I nem igazodik ehhez a rendhez. Ez utóbbi két ívet ráadásul másféle papírra nyomták, de a fizikai sérülések szerint mégis a többivel együtt tárolták. A kassai kiadás **B** részének ívei (O, Q, R) ugyan egymás mellett találhatóak, az **A** rész ívei azonban két külön tömbben helyezkednek el. Az sem igazodik a természetes rendhez, hogy mely ívek állnak előlapjukkal azonos irányban: az A ív éppen fordítva áll, mint ahogy a rákövetkezők alapján várnánk. Mindez arra utal, hogy az íveket nem tervezett módon rakták félre, vagy ha igen, akkor ezt a rendet utóbb megbolygatták, **A**, **B** és **C** ívei összekeveredtek, és noha nyomokban felfedezhető bizonyos ívek együvé tartozása, a teljes ívsorozat nem mutat szándékos sorrendet.

Következő megfigyelésünk az lehet, hogy az ívekből nem véletlenszerűen maradtak ránk levelek. Úgy tűnik, mintha a könyvtábla készítője függőleges csíkokra szabdalta volna az íveket. Ennélfogva együtt maradtak meg (vagy veszték el) a kiövesi táblázat felső, illetve alsó sorában szereplő levelek. Például ha elveszett az 5. levél, akkor bizonyosan elveszett a 6. is, ha ránk maradt a 9. akkor bizonyosan ránk maradt a 12. is. Ezek természetesen soha nem levélpárok (azok a táblázatban nem egymás alatt, hanem egymás mellett helyezkednek el), sőt éppen az az érdekes, hogy az ívek felszabdálása a levélpárok együvé tartozását teljesen figyelmen kívül hagyja.

A papírlapok szétvágása során a szedéstükrök lényegében épen maradtak, csak néhány esetben figyelhettük meg, hogy szomszédos laptükrök szélét érintette volna a vágás. Ez vélhetően azért van így, mert a könyvkötőnek éppen megfelelő volt az ívrét, éppen a lapok méretének megfelelő méretű papírcsíkokra volt szüksége. A függőleges vágásokkal kapott papírcsíkok nem mindig egyetlen levél szélességűek, a duplaszéles csíkokat kettéhajtották, ilyen hajtásra következtethetünk a lapok szimmetrikus sérüléseiből (pl. az A ív 11. és 12. lapjai között látható ilyen a bemutatott fotón), ám a hajtások nem igazodnak a levélpárok szokásos hajtási helyeihez. Vízszintes tengelyű hajtások mutatják (lásd az E ív 10. és 11. levele közötti szimmetrikus sérülést), hogy a papír-

csíkokat vízszintesen is két részre vágták, vagy kétfelé hajtották, hogy a 12° alakot megközelítsék.

A modern kori kötés ezeket a hajtásokat majdnem teljesen eltüntette, hiszen a különböző helyre illesztendő leveleket kényszerűen elválasztotta egymástól. Ám munka közben mégis igazodott ahhoz, hogy a levelek milyen módon tartoztak egymáshoz. És ezen a ponton válaszolhatjuk meg azt a kérdést, hogy miért vannak a székesfehérvári példányban hibás sorrendben bekötött lapok.

Az ívek rekonstruálása ugyanis világosan bizonyítja, hogy legalább három esetben az ívkilövés során *hiba történt* a kassai nyomdában, és éppen a hibás módon bekötött leveleknél. A 23–24. lapok a B ív 9. levelére esnek, a szedés során pedig felcserélték a rektó és verzó kilövési helyét. A hibás kilövést az ív szomszédos lapjainak mintázata egyértelműen igazolja. A modern kötéskor a helytelen sorrendet bizonyára a fizikailag egybefüggő B₄-B₅ levélpár kényszerítette ki. Hasonló a helyzet a 61–62. lapoknál, ezek a D ív 4. levelén találhatók, szintén hibás kilövés miatt a rektó és verzó fordított rendben áll. A hiba érdekes módon megint az ív ugyanazon a levélpárját (D₄-D₅) érinti, ez a levélpár okozhatta a modern kötés lapsorrendjének tévesztését.

Kissé bonyolultabb a helyzet a 363–364–365–366. lapoknál. Ezek a Q ív 9. és 10. levelére esnek, és egymáshoz képest, illetve az alattuk elhelyezkedő 11–12. levelekhez képest helyes sorrendben állnak a ránk maradt ívtöredéken. Ám a szúrágások és papírelszíneződések azt mutatják, hogy ezt a négy levelet mégis hibásan lőtték ki, az ív előoldala és hátoldala keveredett össze, így a 9–10–11–12. levelet a 8–3–2–7. levél helyére illesztették. Ebben az esetben a megmaradt ívrészletet nem vágták fel levelekre, csak négyfelé összehajtották. A modern kötés készítője csak felvágta a két „levélpár” széleit, nem ügyelve arra, hogy ezek eredetileg különböző levélpárokhoz tartozó szomszédos ívrészletek. Ezzel azt is meg tudtuk indokolni, hogy a 363–364–365–366. lapok miért állnak fordított sorrendben, és azt is, hogy miért kerültek a 367–368–369–370. lapok mögé. A felső „levélpárt” a 17. században hajtogatták rossz sorrendben, előbb a függőleges, s utóbb a vízszintes tengely mentén.

Ezzel sikerült megválaszolnunk a hibás lapsorrendet, de közben az is kiderült, hogy miért kerültek a szóban forgó ívek makulatúrába. Vélhetően ezek az ívkilövés ellenőrzésére szolgáló *próbanyomatok*. Csak három esetben láttunk tényleges kilövési hibát, de ez nem mond ellent ennek a feltevésnek. Egyfelől nem maradtak ránk a teljes ívek, csak az A és H ívekről állíthatjuk, hogy helyesen vannak kilöve, a többi esetleg a hiányzó részein volt hibás. Másfelől nemcsak a hibás kilövésről szokás ellenőrző levonatot készíteni, hanem a hibátlanokról is. Ez az elgondolás választ ad arra is, hogy miért került egymás mellé gyakorlatilag majdnem logikusan összefüggő ívsorozat. Nem azért, mert a ténylegesen nagy példányszámban kinyomtatott ívekből valaki összegyűjtögetett egy-egy példányt, így létrehozva a teljes nyomtatványt (nyomdai műszóval ezt hívják *összehordásnak*), hanem a nyomtatási és ellenőrzési folyamat következménye az olykor látszólag logikus rendet követő, valójában pusztán mechanikus sorrendben keletkező szemét.

Ha a fentebbi érvelést elfogadva úgy véljük, hogy a Székesfehérváron őrzött és szétvágott makulatúra ívekből összeállított kötet **A+C** és **B** része két különböző kiadáshoz

tartozott, akkor mindkét kiadás szövegkritikai állapotával el kell tudnunk számolni. Az **A+C** résszel nincs is különösebb gondunk, hiszen azt a korábbi vélekedésnek megfelelően továbbra is az 1660 körüli, rendezetlen bártfai kiadás leszármazottjának gondoljuk. A **B** rész megítélésénél azonban az *Istenes énekek* rendezett kiadásait kell szemügyre vennünk.

Első megközelítésben **B** a kolozsvári kiadások közeli rokonának tűnik, hiszen a terjedelemszámítások szerint ezekkel mutat helyes arányosságot. A kiadvány élén ugyanúgy szerepelt szerkesztői előszó, mint ahogyan az 1669–1677 közé datált, az 1677-es és 1683-as kolozsvári kiadások élén. Emiatt elsősorban ezeknek a kiadásoknak a szövegével kell összevetnünk a kassai **B** részét, hogy megállapíthassuk a rokonság fokát. Kontrollszöveggént a rendezett kiadások másik ágát, a lőcsei típusú kiadásokat használhatjuk, ezen belül is a legkorábbi, 1666-os, 1670-es és 1671-es edíciók lehetnek relevánsak.

A szövegösszevetések során tanácsos megkülönböztetnünk *szubsztantív* és *akcidentális* eltéréseket.²⁰ Azokon a helyeken, ahol **B** szövege ránk maradt, a lőcsei és kolozsvári kiadások 33 helyen térnek el a szöveg jelentését lényegében nem befolyásoló módon (e-ző, í-ző és ő-ző hangalakok, szavak kis- és nagybetűs kezdése, helyesírási változatok; például: *felett* – *fölött*, *Délre* – *délre*, *Király* – *király*, *a'* – *az*, *kivánnya* – *kévánnya*, *fáradság* – *fáradtság*). Előre várható módon az esetek döntő többségében, 28 alkalommal **B** szövege a kolozsvári kiadások akcidentális jegyeivel egyezik meg. Csak 5 olyan hely van, ahol **B** a lőcsei kiadások alakjaival azonos. Ez utóbbi esetek első pillantásra a kassai kiadás horizontális variánsainak tűnnek. Akcidentális eltérésekről lévén szó, ez teljesen elfogadható arány, hiszen ezek a szövegjegyek lineáris leszármazási rendet követve is gyakran ingadoznak, így például a szóban forgó kiadások esetében akár a lőcsei, akár a kolozsvári ágon belül is kimutatható lenne hasonló arányú instabilitás. Az akcidentális azonosságok és eltérések alapján tehát azt mondhatjuk, hogy **B** a rendezett kiadások kolozsvári ágához tartozik.

Azokon a helyeken, ahol **B** szövege ránk maradt, a lőcsei és kolozsvári kiadások 18 helyen térnek el *szubsztantív* módon, vagyis úgy, hogy a szöveg jelentése is megváltozik. Két esetben, a *Bűn testéből s tömlőcéből...* kezdetű ének 3. és 4. versszakában nem tudjuk eldönteni, hogy melyik a helyes alak (*ártalmamra* – *ártalmára*, *meg-ragad* – *el-ragad*). A *Bűn testéből s tömlőcéből...* kezdetű ének S. K. szerzőjelöléséről sem tudjuk, hogy honnan került a lőcsei kiadásokba. Mindenesetre ezeken a helyeken **B** az elsőként felsorolt, kolozsvári alakokkal egyezik meg. Hat olyan eset fordul elő, ahol **B** szintén a kolozsvári variánsokkal egyezik meg, és ezzel egyidejűleg a lőcsei ág alakja hibásnak vagy hiányosnak minősíthető. Például Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó szent-*

20 Ezt a distinkciót elsőként Walter Wilson GREG javasolta máig mérvadónak tekinthető szövegkritikai tanulmányában: *The Rationale of Copy-Text*, *Studies in Bibliography*, 3(1950–51), 21. Noha egzakt definíciót ő sem ad, mégis nyilvánvaló, hogy érdemes megkülönböztetni a szöveg jelentését is módosító *szubsztantív* variánsokat és azokat a felszíni módosulásokat, *akcidentális* eltéréseket (helyesírási, nyelvjárásbeli, tipográfiai kísérőjegyek), melyek a jelentést lényegében érintetlenül hagyják. Míg az előbbieket a szövegtörténet során kialakulásuk után stabilan öröklődnek, az utóbbiak folyamatosan változhatnak. A szubsztantív eltérések közül akár egy is perdöntő lehet az érvelés során, az akcidentális eltérésekről általában csak statisztikai jellegű megállapításokat tehetünk.

séges *Háromság*... kezdetű versénél csak a lőcsei kiadásokban hiányzik a nótajelzés; az *A gonosz természet megromlásáról*... kezdetű ének 23. szakaszában a *tisztességeknek* szó helyett a versritmust elrontva *tisztességnek* áll. E hat esetben tehát a lőcsei ágon történt romlás, **B** pedig a kolozsvári edíciók helyes alakjait őrizte meg. Két olyan eset is van, ahol a kolozsvári ágon történt hiba, és ez a kassai kiadás **B** részben is megjelenik. Pécseli Király Imre *Paradicsomnak te szép fényes napja*... kezdetű versének 5. szakaszában a *Juthassak, Uram, elődben* kifejezésből kimaradt az *Uram* szó, a 22. strófában pedig egy *s'* kötőszó hiányzik. E két eset a Lachmann-módszer értelmében *közös hibának* minősül, kétségtelenül bizonyítja a kolozsvári kiadások és **B** genetikai együvé tartozását.

A fennmaradó hét esetben azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a kolozsvári kiadások alakja hibás, **B** pedig a lőcsei kiadások helyes alakját hozza! A felsorolásban dőlt betűvel emeltük ki a helyes variánsokat:

		lőcsei ág és Kassa B	kolozsvári ág
A gonosz természet	18.	<i>nyelved néked igen nagy</i>	néked nyelved igen nagy
	26.	<i>Utálatos nevezettel illetnek</i>	Utálatos nevezettel neveznek
Paradicsomnak te szép	15.	<i>josággal / jószággal</i>	igassággal
	18.	<i>bünből</i>	büntől
	20.	<i>benned</i>	bennem
	21.	<i>kép utálás</i>	kép mutatas
Pajzsa szegény fejemnek	12.	<i>ne árthasson</i>	de árthasson

Ha kizárjuk a lőcsei és kolozsvári kiadások közötti kontaminációt, melyre a rendezett kiadások részletes (de most nem tárgyalandó) összehasonító vizsgálata is feljogosít, akkor ebből az következik, hogy **B** ugyan kolozsvári típusú kiadásból készült, de egy olyan edíció alapján, mely minden ismert kolozsvári kiadásnál korábbi. Ebben az elvesztett kiadásban *még* a helyes alakok szerepeltek a bemutatott hét helyen, így **B** ezeken a pontokon természetes módon azonos lehet a lőcsei kiadásokkal, miközben más helyeken a kolozsvári helyes és hibás alakokat követi. A kolozsvári ágon csak **B** forrását követően romlik el a szöveg a bemutatott helyeken, így e tekintetben a későbbi kolozsvári kiadások eltérhetnek **B**-től, miközben akcidentálisan és számos esetben szubsztantívan is közeli rokonságban állnak vele.

Ezen a ponton érdemes visszatérni arra az öt esetre, amikor **B** akcidentális eltéréseket mutat a kolozsvári kiadásokhoz képest, vagyis a lőcsei edíciók hangalakjait és helyesírási módozatait követi. Fejtegetésünk korábbi részében ezeket statisztikailag megengedhető mértékű horizontális variánsoknak tekintettük. Ha azonban **B** valóban a most bemutatott helyet foglalja el a kiadások leszármazási rendjében, nincs is szükségünk rá, hogy ezt az öt esetet anomáliának véljük. **B** alakjai ugyanazért egyezhetnek meg a lőcsei kiadásokban szereplőkkel, amiért a hét, lőcsei kiadással egyező szubsztantív variáns. Öt esetben *még* nem változott meg a közös ő, csak a **B** forrásául szolgáló kiadást követően módosult a szöveg.

A helyzet nagyon hasonló ahhoz, ami korábban az 1669–1677 közé datált kolozsvári kiadás felfedezésekor állt elő,²¹ majd pedig a *Mátray-kódex* Balassi-anyagának újraértékelésekor fordult elő ismét.²² Mindkétszer korábbra kellett datálni a vizsgált gyűjteményt, mint az összes addig ismert kolozsvári kiadás. **B** esetében ugyanerre a következtetésre jutottunk. Ahhoz, hogy pontosabb képet rajzoljunk a kiadástörténetről, nemcsak **B** viszonyát kell tisztáznunk, hanem számot kell vetnünk az *Istenes énekek* rendezett kiadásainak létrejöttével és a váradi kiadások ügyével.

Hány váradi kiadás volt?

Köszeghy Péter az általa Szegeden megtalált *Istenes énekek*-példány meghatározása közben arra a következtetésre jutott, hogy a kiadás kétségtelenül kolozsvári típusú, ám több szöveghely is bizonyítja, hogy az ismert kolozsvári kiadásoknál olykor jobb, s ezeken a helyeken rendre a lőcsei kiadások alakjaival egyezik. Az addig ismert kiadási dátumú kolozsvári edíciók közül az 1677-es a legkorábbi, ezért a szegedi töredék datálásának ez a *terminus ante quem*. A *terminus post quem* kérdése egy fokkal bonyolultabb. Köszeghy azért dönt 1669 mellett, mert a nyomtatványt Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomtatványának tartja, márpedig ez a nyomda 1669-ben kezdte meg működését. Tudjuk azonban, hogy a váradi nyomda felszerelése Szenci Kertész Ábrahám halála után Kolozsvárra került, tehát 1669-et megelőzően is használták ezeket a nyomdai betűket. Látszólag semmi akadálya annak, hogy váradi nyomtatványként határozzuk meg a szegedi töredéket. Köszeghy ezt az eshetőséget három indok alapján veti el:²³

(1) A váradi és kolozsvári nyomda felszerelése teljes egészében nem azonosítható. Vannak olyan iniciálék és metszetek, melyek csak a kolozsvári nyomda anyagában tűnnek fel.

Ez az érv azonban gyengíthető. Köszeghy ugyan csak kolozsvári kiadásokból tudta adatolni az M, A és K iniciálék használatát, ez a megfigyelés azonban pontosítható, Szenci Kertész Ábrahám tipográfájának ma már pontosabb leírását is ismerjük. Erdemes V. Ecsedy Juditnak e nyomdakészletre vonatkozó megállapításait idézni:

21 KÖSZEGHY Péter, *Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, ItK, 80(1976), 714–719.

22 VADAI István, *Balassi Bálint istenes énekei a Mátray-kódexben* = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”: *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István et al, Bp., Krónika Nova, 2008, 371–375. Hasonló eredményekre jutott tőlünk függetlenül és lényegében azonos időben KÖSZEGHY Péter is, vö. *Lemista töprengések: Balassi istenes énekeinek kiadásáról* = *Szolgáltatmat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Bp., Balassi–MTA ITI, 2009, 233–236 = Uő, *Balassi Bálint: Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014, 207–213.

23 KÖSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 715. Érvelésének (3) pontját, miszerint nehezen tételezhető fel Szenci Kertészről afféle gondatlanság, hogy munkájából szavak, sőt olykor sorok maradnak ki, nem tartjuk szükségesnek cáfolni. Ilyen hibát a későbbi kolozsvári nyomdászról, Veresegyházi Szentyel Mihályról ugyanúgy nehéz (vagy éppen könnyű) feltételezni. *Quandoque bonus dormitat Homerus*.

Nyomatványainak jellegzetes vonása, amely más hazai kiadványoktól megkülönbözteti, az üres közepű díszek (ún. faktotumok) iniciáléként való alkalmazása (XX. tábla). Működésének első húsz évében egyáltalán nem volt iniciáléja. Az első iniciálét (XVIII. tábla, „b” sorozat) Váradon 1659-ben alkalmazta Szenci Kertész, Bethlen János *Innocentia Transylvaniae* című művében, majd egy másik, kisebb méretű iniciálé a *Biblia* lapjain tűnt fel (XVII. tábla, „a” sorozat); ezt korábban egyik nyomtatványában sem használta. Valószínű, hogy az 1659–1660-ban megjelenő iniciálékat („a”, „b”, „c” sorozat) kifejezetten a *Biblia* nyomtatására szerezte be, valószínűleg jóval korábban, mint 1659-ben, csak az 1657-től kezdve – éppen a *Biblia* nyomtatása miatt – megcsappanó számú nyomtatványán nem használta még fel. A „c” és „d” sorozat egymáshoz igen hasonlító, naturális díszítésű betűkből áll, csak méretben és az egyes betűk díszítési módjában tér el egymástól kissé a két sorozat. Ez a két iniciálé-sorozat különbözik a korabeli hazai nyomdák által használt sorozatoktól, de nagyon hasonló rajzúakat lehet találni nem egy németalföldi nyomda termékein. Az iniciálék azonban még megjelenésük alkalmával (1665-ben) sem látszottak újnak, és állapotuk tovább romlott, bár még Tótfalusi is használta ezeket a század utolsó éveiben.²⁴

A Szegeden előkerült *Istenes énekek* M, A és K iniciáléi a „d” sorozathoz tartoznak, és a fentiek szerint már Szenci Kertész is használta őket. Amikor Váradot elfoglalták a törökök, 1659-ben a nyomda, felszerelésével együtt előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe került. A szebeni korszakban bukkan fel a „c” és „d” sorozat iniciáléi az itteni nyomda 1665–1668 közötti kiadványaiban (például Komáromi Csipkés György *Igaz hit [...]* című művének 1666-os kiadásában, RMNy 3322).

Kőszeghy kiter a vizsgált *Istenes énekek*-kiadás egy záródíszére is, mely a töredék A6b lapján látható. 1671 utáni adatokat sorol arra vonatkozóan, hogy ez a könyvdísz több Veresegyházi Szentyel Mihály által készített kolozsvári nyomtatványban megtalálható. Ám a szóban forgó záródísz már korábban is előfordul, Szenci Kertész Ábrahám is előszeretettel használta szebeni működésének idején. Az RMNy címlapfotóinak tanúsága szerint a dísz már 1663-ban felbukkan Bethlen János Erdély történetéről szóló munkájának (*Rerum Transylvanicarum libri quatuor [...]*; RMNy 3123) címlapján.²⁵

Tehát Kőszeghy első érve alapján nem zárhatjuk ki, hogy az *Istenes énekek* szegedi töredéke korábban jelent meg, talán nem is Kolozsvárott, hanem még Szebenben, s talán nem is Veresegyházi Szentyel keze alatt, hanem Szenci Kertész szerkesztésében. Így e kiadás helye *terminus post quem*je 1665.

24 V. Ecsedy Judit, „A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradí tyográfijája”, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1991–1993, 289–322. A „c” sorozat legelső, „a”-val és „b”-vel együtt történő említése téves, a „c” sorozat csak 1665-ben bukkan fel. A „c” és „d” sorozat olykor egy nyomtatványon belül keveredik is egymással, pl. az *Istenes énekek* 1677-es kiadásában az M és K iniciálé a „d” sorozathoz, az A viszont a „c”-hez tartozik.

25 A záródísz további címlapokon is látható: RMNy 3128, RMNy 3129, RMNy 3242, RMNy 3252. Veresegyházi Szentyel Mihály is használja már 1669-ben az RMNy 3539A címlaldán.

(2) „A lőcsei 1671-es és a pozsonyi 1676-os kiadás címlapjáról tudjuk, hogy ezek a *váradai negyedik editio szerént* nyomtattattak. A kolozsvári kiadásokban a *Lectori Salutem* amellett bizonyít, hogy ezek a második – vagy legalábbis nem az utolsó, a negyedik – váradai kiadás alapján készültek. Most vagy feltesszük, hogy a váradai kiadó először lerövidítette a versek feliratait (ahogy a kolozsvári nyomtatású szövegekben is található), majd egy következő kiadásban ismét visszatért a (lőcsei kiadásokban megőrzött) hosszú formához – ami igencsak valószínűtlen; vagy abból kiindulva, hogy a kolozsvári kiadványokban tűnnek fel először a rövidített summák, a töredéket egyértelműen kolozsvári kiadásúnak tartjuk.”²⁶

A *Lectori Salutem* – ha jól értjük Kőszeghy fentebbi gondolatmenetét – azért bizonyítaná, hogy a kolozsvári kiadások nem az utolsó váradai kiadás alapján készültek, mert ha így lenne, akkor ennek az utolsó váradai kiadásnak előszóval kellett kezdődnie (innen örökölhetik a kolozsvári kiadások), de így nem tudjuk megmagyarázni, hogy a lőcsei kiadások miért *nem* öröklik az előszót.

Kőszeghy – érthető módon – el akarja kerülni azt a megoldást, hogy Váradon először hosszú summás rendezett kiadás jelent volna meg, azt követően rövid summás, végül megint hosszú summás. A lőcsei kiadásban olvasható hosszú summák nyilvánvaló rokonságban állnak a *Rimay–Madách-kódex*ben található hosszú argumentumokkal, és nagyon valószínű, hogy ezeket Szenci Kertész abból a Rimay-verseket tartalmazó kéziratból vette, amelyet a rendezett kiadások készítésénél felhasznált. Így az is nagyon valószínű, hogy az első rendezett kiadásban a hosszú argumentumok szerepeltek.²⁷ A hosszú argumentumokkal ellátott lőcsei kiadások pedig címlapjukon vallják, hogy *a váradai negyedik edíció szerént* készültek, vagyis ha nem akarjuk váltogatni a hosszú és rövid summás váradai kiadásokat, akkor az első rendezett edíciótól kezdve a negyedikig *mind egyik* váradai kiadásnak hosszú argumentumosnak kellett lennie.

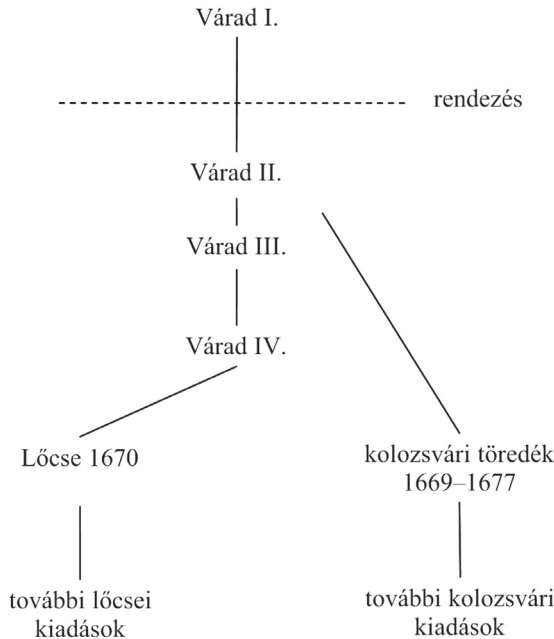
Kőszeghy Péter szerint a rövid summás kiadások már mind Kolozsváron láttak napvilágot, sőt az iniciálék és a záródíz használata alapján úgy véli, hogy ezek Szenci Kertész Ábrahám halála után, csak 1669-et követően, Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdájában jelentek meg. Ebből következően a kétsoros verses argumentumokat is Veresegyházi Szentyel szerzeményeinek gondolja. Így az ő számlájára kell írnia azokat

26 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 714.

27 A valószínű kifejezés persze nem jelent kétségtelen bizonyosságot. Bár az 1656 tájára datált váradai töredékről a lapszámrekonstrukció alapján én is azt gondolom, hogy hosszú summás kiadásból származik, vö. VADAI István, *Balassi–Rimay „Istenes Éneki”-nek elveszett kiadásairól*, ItK, 95(1991), 63–73. Sajnos ebből még nem következik sem az, hogy a töredék valóban megjelent edíció korrekciópéldánya lenne, sem az, hogy ezt megelőzően ne létezhetett volna korábbi (argumentumok nélküli vagy rövid argumentumos) rendezett kiadás. Sőt, fennáll az az eshetőség is, hogy a rövid verses summák nem a nyomtatott kiadások valamelyik szerkesztőjétől valók, hanem azok éppígy a forráskéziratból származnak, adott esetben lehetnek akár Rimay János, akár Madách Gáspár szerzeményei is! Erre vallana, hogy nem egységes a versformájuk, és hogy például egysoros, rímtelenül végződő Balassi-sor is akad köztük. (Ez a hipotézis külön tanulmányt érdemelne.) Ezek után tulajdonképpen nincs valódi akadály annak, hogy a váradai kiadások kétféle redakcióban jelentek volna meg, s noha furcsának és indokolatlannak tűnik, teljesen nem vethetjük el a hosszú summás – rövid summás – hosszú summás kiadássorrendet sem.

a helyesírási és hangjelölésbeli jellegzetességeket is, melyek az *Istenes énekek* kolozsvári típusú kiadásaiban jelennek meg. Ezek közül a legfeltűnőbb, hogy ezekben a nyomtatványokban az élettelen főnévre vonatkozó *ki* névmások helyett következetesen *mely* alakot találunk. Hogy a legelső ilyen típusú kiadás a második vagy harmadik váradi edícióra vezethető vissza, azt nem tudjuk. Az első kiadás még rendezetlen volt, a negyedik pedig a fentebbi elgondolás szerint már nem tartalmazott előszót. A két különböző edíció egyaránt szóba jöhet.

Kőszeghy Péter a váradi kiadásokra és a kolozsvári edíciók leszármazására vonatkozó 1976-os elképzelését a következő szemlével ábrázolta:²⁸

A (2) pont alatt kifejtett érvelés azonban elég könnyen megkerülhető. A lőcsei (és pozsonyi) kiadások címlapján valóban ez olvasható: *a váradi negyedik editio szerént*. Ám ebből egyáltalán nem következik, hogy mindannyian igazat állítanak. Ha ugyanis elképzelünk egy olyan korai (1666 előtti) lőcsei kiadást, mely a címlapján hirdeti, hogy a *váradi negyedik editio szerént* készült, és elhagyja az előszót – mondjuk azért, mert nem akar más nyomdász tollaival ékeskedni –, valamint elhagyja a kötet végén, a kezdősormutató után álló Owenus-epigrammát,²⁹ akkor éppen egy olyan nyomtat-

28 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 717. A rajtot csupán a váradi I. kiadással egészítettük ki, és a később közlendő szemlékhöz igazítva felcseréltük a jobb és bal oldalt.

29 BARTÓK István bizonyította, hogy az *Istenes énekek* rendezett kiadásáiban szereplő Owenus-epigram-

ványhoz jutunk, mely minden tekintetben alkalmas rá, hogy a további löcsei (és pozsonyi) kiadások őseül szolgáljon. E további kiadások a címlapjukon ekkor nem a *forrásukat*, hanem a redakció *típusát* nevezik meg. Így tehát megengedhető, hogy a hosszú summás *negyedik* váradi kiadás elé előszót képzeljünk.

Ezek után az sem lehet bizonyos, hogy pontosan *négy* váradi kiadás készült, vagyis hogy a *negyedik* váradi kiadás egyben az utolsó is lett volna a sorban Szenci Kertész munkái közül. Elméletileg ugyanis készülhetett akár több (mondjuk *öt*) váradi edíció is, és ekkor a löcsei (és pozsonyi) kiadások váradi előzménye lehetett a *negyedik*, s mivel az imént megengedtük, hogy ez a kiadás még mindig hosszú summás legyen, semmi akadálya annak, hogy Szenci Kertész csak ez után, az *ötödik* kiadásban hozza létre a rövid summás kolozsvári kiadástípust. A szegedi töredék módosított *post quemjét* figyelembe véve az első kolozsvári típusú kiadás készülhetett 1665–1667 között Szenci Kertész Ábrahám szebeni műhelyében, de létrejöhetett 1669 után Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdájában is.

Nincs azonban feltétlenül szükség arra, hogy a váradi kiadások számát nyakra-főre, indokolatlanul szaporítsuk. Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy elegendő csupán *két* váradi edíciót, egy rendezetlen és egy rendezett kiadást elképzelnünk, hiszen a Szenci Kertész Ábrahám által ismert, a *Lectori Salutem*ben felsorolt *három* rendezetlen kiadás után a legújabb, rendezett edíció pontosan a *negyedik* a sorban.³⁰ Az előszó így kezdődik:³¹

Mivel az Néhai, jó hírrel nével tündöklő vitéz Urnak, a' *Tekintetes és Na[gysá]gos* Gyar-mathi BALASI BALINTNAK Istenes Eneki; Amaz jó emlékezetü, Istenben böldegül ki-múlt Néhai *Nemes é[s] Nemzetes* RIMAI JANOS ékes Enekivel annyira edgyüvé voltak elegyed-vén, az elébbi **Bártfai, Löcsei**, söt még a' **Váradi első ki-bocsátás**ban-is, hogy, mellyek legyenek a' meg-nevezet Ur elméjének Istenes rajzati, a' más fő személynek viszont idvességés találmányi, a' ki ugyan gyakran olvasta légyen-is a' két rendbéli munkát, alig tudhatott (avagy ugyan nem-is) választást közöttök tenni.

Függetlenül attól, hogy a megnevezett bártfai, löcsei és váradi első kibocsátást tudjuk-e azonosítani, vagy sem, ránk maradt-e, vagy sem, világos, hogy Szenci Kertész csupán

mák fordításai Szenci Kertész Ábrahám-tól származnak, vö. *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások*, ItK, 86(1982), 632–637. Tanulmányában nem tér ki arra, hogy a löcsei típusú kiadásokban megtalálhatók ugyan a címlap verzóján és a Rimay-rész címlapjának verzóján szereplő epigrammák, a kötet végén, a kezdősormutató után azonban csak a kolozsvári kiadásokban szerepel egy latin nyelvű Owenus-darab. Ez a vers az előszóval és az előszóban idézett két Owenus-darabbal együtt nyilván szerves része volt Szenci Kertész szerkesztői koncepciójának, tehát nehezen képzelhető el, hogy a *negyedik váradi edíció* hagyta volna el. Így ezt a csonkítást az első rendezett löcsei kiadás számlájára kell írnnunk.

30 SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei [Kísérőtanulmány a kolozsvári 1701-es Istenes énekek-kiadás hasonmásához]*, Bp., Helikon, 1983, 27.

31 Az előszót a kolozsvári 1677-es kiadásból idézzük, a korábbi kiadások megnevezéseit vastagítással emeltük ki.

három rendezetlen kiadást említ.³² Ez lehetővé teszi, hogy a lőcsei (és pozsonyi) rendezett kiadások címlapján szereplő *váradí negyedik editio szerént* szövegrészt úgy értsük, hogy ez a legelső, immáron Balassi és Rimay verseit elkülönítő redakcióra vonatkozik. Szentmártoni Szabó Géza észrevétele tulajdonképpen „Occam borotvája” típusú érvelés: nincsen kényszerítő ok arra, hogy egyéb adatokkal nem igazolható módon, szükségtelenül bővítsük a váradí kiadások számát. Megengedhető az egyszerűbb megoldás, hogy tudniillik csak *két* váradí kiadást gondolunk el. Ezt a váradí kiadások számát csökkentő javaslatot azóta szakmai konszenzus övezi. Újabban Kőszeghy Péter hozott újabb szövegkritikai érveket, de ő maga is elismeri, hogy ezek alapján Szentmártoni Szabó Géza javaslata teljes bizonyossággal nem utasítható el.³³

Az „Occam borotvája” típusú érvelés önmagában is meggyőzőnek tűnik, ráadásul analóg példa is található rá, mely arról tanúskodik, hogy a korabeli nyomtatványok valóban számozták így a redakciókat. Szentmártoni Szabó Géza például Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*-ára hivatkozik, melynek 1678-as kiadása „hetedik” edíciónak nevezi magát, noha a megelőző hat kiadás különböző helyeken jelent meg.³⁴ Hasonlóan meggyőző példa a *Heidelbergi Káté* 1650-es amszterdami kiadása és ennek a fordításnak a későbbi redakciói. Ezek a sorszámozás tekintetében megfontolandó azonosságokat mutatnak. A kiadássorozat történetét részletesen tárgyaló Nagy Barna a redakciók sorszámozására és az ebből fakadó következtetési lehetőségekre is kitér.³⁵ Jogosan vethető fel ugyanis az a kérdés, hogy ha a *Heidelbergi Káté* 1656-os pataki kiadása címlapján a „*negyedik* ilyen formán való nyomtatás”-nak nevezi magát, akkor hol a megelőző három: „Ha az 1650-i amszterdami kiadást vesszük az elsőnek ebben a sorban, az 1652-i váradí kiadást pedig másodiknak: *hol van, hol volt a harmadik ilyen formán való nyomtatás?*”³⁶ Pavercsik Ilona kutatásai alapján ma már azonosítani tudjuk a „hiányzó láncszem”-et, egy korábban ismeretlen lőcsei, 1654 körüli nyomtat-

32 Szentmártoni Szabó Géza 1983-as észrevétele óta több ponton is módosult az *Istenes énekek* kiadástörténetéről, azon belül pedig a szóba jöhető rendezetlen kiadások számáról kialakult képünk. 1991-ben egy előadásban feltételeztem, hogy a bécsi 1633-as kiadás tulajdonképpen meg sem jelent, így Szenci Kertész joggal nem ismerte. Vö. VADAI István, *krúda = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. minden kor, a főszerkesztő Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára (ágyod térde – „Zsúpra aggnő”)*, szerk. BARTÓK István, Csörsz Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., rec.iti, 2011, 116–120. Egy váradí nyomtatványtöredékről bizonyítottam, hogy az az első rendezett kiadás korrektúrapéldányából való; vö. VADAI, *Balassi–Rimay...*, i. m. Tipográfiai érvek alapján megváltozott a korábban 1635–1640 körülinek vélt rendezetlen bártfai kiadás datálása, ma 1660 körülinek tartjuk: V. ECSEDY Judit, *Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül*, MKsz, 113(1997), 201–205. Előkerült egy töredék, melyet 1632-es bártfai kiadasként szonosítottak: H. HUBERT Gabriella, *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?*, MKsz, 111(1995), 169–172. Az új feltevések és adatok tehát több ponton jelentősen módosították a kiadástörténetről alkotott elgondolásainkat, ám Szentmártoni Szabó Géza elgondolása ezek tükrében sem vált érvénytelenné.

33 KŐSZEGHY, *Lemista töprengések*, i. m., 233–236.

34 SZABÓ Géza, i. m.

35 NAGY Barna, *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században = A Heidelbergi Káté Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 1), 17–91.

36 *Uo.*, 62.

ványtöredéket, mely pontosan beleillik a Nagy Barna által felállított hipotézisbe.³⁷ A *Heidelbergi Káté* első tíz kiadása jelen ismereteink szerint a következő rendben követte egymást:

		a címlapon	az előszóban
Amszterdam	1650		
Várad	1652		
Lőcse	1654 k.		
Patak	1658	negyedik ilyen forma	
Patak	1667	ötödik ilyen forma	ötöd úttal
Kassa	1668	ötödik ilyen forma	ötöd úttal
Lőcse	1669	az ötödik editio szerint	hatod úttal
Kolozsvár	1671	hetedik ilyen forma	heted úttal
Lőcse	1674	az ötödik editio szerint	hatod úttal
Kolozsvár	1675		heted úttal

A táblázatból leolvasható, hogy 1658-tól kezdve a redakciók feltüntetik a címlapjukon a sorszámukat. A lőcsei kiadások „ötödik editio szerint” hivatkozása a redakció forrásának sorszámát nevezi meg, de az előszó világosan eligazít, ezek a kiadások hatodiknak tekintik magukat. Érdekes, hogy a két lőcsei (1669, 1674), valamint a két kolozsvári (1671, 1675) kiadás esetében a sorszám nem módosul, vagyis a kiadó nem tekinti a változatlan lenyomatot új redakciónak. A korábbi kiadások rendre módosítanak a kiadványon, lerövidül az előszó, imaszövegekkel bővül a törzsszöveg, stilisztikai változtatások, apró, de szándékos módosítások, javítások kerülnek a munkába. A változatlan lenyomat gyakorlatilag *megisméltése* egy korábbi kiadásnak. Ilyen logika mentén érthető meg, hogy az *Istenes énekek* esetében miért állítja magáról több lőcsei (és egy pozsonyi) kiadás is, hogy a *várad* *negyedik editio szerint* készült. Azért, mert egy olyan sorozat tagjai, melyek nem módosítanak a mintájukon.

Nyilvánvaló, hogy a *Heidelbergi Káté* esetében a kiadók nem a saját nyomdájukban előállított kiadások számára utalnak, hanem a mű összes kiadására. Sőt, saját nyomdájuknak változatlan kiadásait számozással meg sem különböztetik. Szenci Kertész Ábrahám hasonló logikával sorolja fel a megelőző, bártfai és lőcsei és várad kiadást, e legutóbbit pedig azért említi, mert a legújabb, *negyedik* redakció attól lényegesen eltér. Mindezek alapján elfogadhatónak tartom Szentmártoni Szabó Géza javaslatát, hogy az *Istenes énekek* várad kiadásainak számát csökkentsük kettőre. Egy rendezetlen kiadás jelent meg 1650–1656 között, és egy rendezett 1656 körül. Az ebből fakadó következmények vizsgálata előtt azonban érdemes folytatni a *Heidelbergi Káté* kiadástörténetének vizsgálatát.

37 RMNy 2533. A Nagy Barna által felsorolt kiadások közül viszont törölnünk kell a pataki 1656-os kiadást, mert ez fizikailag megegyezik a pataki 1658-assal (lásd RMNy 2791).

Nagy Barna a kassai 1668-as kiadásról úgy gondolja, hogy az némi tipográfiai módosítással a pataki 1667-es mintájára készült, emellett bizonyít a címlapjukon szereplő azonos sorszám.³⁸ A lőcsei 1669-es kiadásról pedig a következőket állítja:³⁹

Kétségkívül az előző évi kassai kiadást vette mintául. Tipográfiailag szorosan azt követi: minden lapon, az őrszóiig menően, azzal egyezik a szövegmenyiség. A kurzív betűtípus használatában, illetve annak mellőzésében is ahhoz igazodik (pl. a bibliai idézeteknél). Könyvdíszzeit is ahhoz hasonlóan állítja össze. Ahol tipográfiai eltérés van az utolsó partaki és a kassai kiadás között, ott szemmel láthatóan ez utóbbival tart.

Ez a megállapítás teljesen kézenfekvőnek tűnik, csak az a gond, hogy a *Heidelbergi Káté* kassai kiadása talán *meg sem jelent*. Négy könyvtárban található meg hat hiányos példánya, ám kivétel nélkül mindegyik csak az A ívfüzet könyvtáblából kiáztatott töredéke. Önmagában már az is gyanús, hogy könyvtáblából kerültek elő, de egyenesen árulkodó, hogy mind ugyanazon ív lenyomatai. Nehezen képzelhető el, hogy a 256 lapos nyomtatványnak véletlenül mindig csak az első füzete marad meg, sokkal könnyebb arra gondolni, hogy a ránk maradt A ívek *próbanyomatok*. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két példány közül az egyik felvágatlan fél ívekből áll. A két példányban pedig azonos helyen lévő szúrágások mutatják, hogy az ívek valaha hosszabb ideig heverték a nyomda raktárában makulatúraként. A két példány egyes lapjai azonos módon csonkultak meg, akkor vághatták le az aljukat, amikor végül kötéstáblába kerültek. Mindez kísértetiesen hasonlít az *Istenes énekek* kassai kiadásainak történetére. A *Heidelbergi Káté* próbanyomatai persze nem bizonyítják kétséget kizáróan, hogy a kiadvány nem látott napvilágot, ahogyan az *Istenes énekek* kassai kiadásairól sem tudhatjuk, hogy végül forgalomba kerültek-e. Csak annyi tudható, hogy a meg-lévő töredékek nem elkészült munkából valók. Vagyis e kiadásokat nem tekinthetjük kétségtelenül megjelent edíciónak, legalábbis nagy óvatossággal kell kezelnünk őket.

Megfontolásra érdemes, hogy milyen különös párhuzam vonható az *Istenes énekek B* része és a *Heidelbergi Káté* 1668-as kassai kiadása között. Mindkét nyomtatvány Kassán készült, az utóbb említett, a megözvegyült Susanna Severini második férjének, Türsch Dávidnak a munkája. Mindkettő töredék, csak bizonyos íveit ismerjük. Mindkettő kötéstáblából került elő. És meglepő módon mindkettőt egy speciális hangjelölésbeli azonosság jellemzi. A *Heidelbergi Káté* kassai kiadásáról Nagy Barna éppen azt jegyzi meg rosszállóan, hogy „Különös archaizálásnak látszik, hogy a szóvégi k-hangot Türsch Dávid nyomdász a legtöbb esetben c-betűvel jelzi.”⁴⁰ Ugyanezt akár az *Istenes énekek B* részéről is írhatta volna.

Mielőtt e váratlan hasonlóságból következtetéseket vonnánk le, pontosítsuk Nagy Barna megfigyelését, a c betűk használata csak a *Heidelbergi Káté* kassai kiadásának kurzíván szedett részeire vonatkozik, csak a dőltbetűs részeket érinti. Ez után gondoljuk

38 NAGY Barna, *i. m.*, 67.

39 *Uo.*, 69.

40 *Uo.*

végig, hogy mi lehet az oka az archaikus hangjelölésnek. Azért jelöli-e a kiadó *c* betűvel a szóvégi *k*-kat, mert ilyen a saját, megszokott hangjelölése? Nyilván nem, mert akkor ez kiterjedne az álló betűkre is, nemcsak a dőltre. Az sem lehetséges, hogy a nyomda dőlt betűkészletében ne lenne elegendő *k* betű, hiszen az *Istenes énekek A része* ékesen bizonyítja, hogy a kassai nyomdában gond nélkül szedtek *c*-zés nélküli dőlt betűs szöveget. Az előfejtben (*Balassa Bálintnak | Istenes Eneki*) előfordul két *k* azt mutatja, hogy ebből a betűből ívenként legalább 24 rendelkezésre állt. Ha viszont se nem egyéni hangjelölési szokás, se nem technikai kényszer a dőlt betűs szövegek szóvégi *c*-zése, akkor nem lehet más, mint a forrásul szolgáló nyomtatvány hatása. Mivel a *Heidelbergi Káté* pataki 1667-es kiadása nem ilyen kiadás, újra kell gondolnunk a kiadvány kiadástörténetét.

Ha igaz, hogy a *Heidelbergi Káté* Kassán nem jelent meg, akkor az 1669-es lőcsei kiadás sem követheti szolgálai módon, az őrszavakig bezárólag. Csak az képzelhető el, hogy mind a kassai, mind a lőcsei kiadás egy harmadikat követ szolgálai, csakis ez magyarázhatja azonosságukat. De hol keressük ezt a harmadik kiadást?

A válaszhoz végig kell tekintenünk a 17. század közepének nyomdai hangjelölési gyakorlatát. Ebben a munkában sajnos nem segít Szathmári István helyesírás-történeti munkája, mely részletesen csak a 16. századi műhelyek szokásait tárgyalja, a későbbi korszakokra nézve csak a tendenciákat jelöli ki, a nyelvtankönyvek álláspontját mutatja be. Azon túl, hogy a 17. századra a szóvégi *k* hang *c*-vel történő jelölése eltűnik, sommásan csak annyit tudunk meg, hogy „a katolikus helyesírásban Káldi, a protestánsban Geleji Katona teszi végérvényesen a *k*-t e hang jelévé”.⁴¹ Ezért az RMNy címlírásainak vizsgálatához folyamodtunk, végignéztük, hogy az 1640 és 1670 közti három évtizedben mely nyomdákra jellemző a szóvégi *k* hang *c*-vel történő jelölése.

Olyan magyarországi nyomda, mely teljesen ezt a hangjelölést használná, ebben a korszakban már valóban nincsen. Három olyan nyomda azonban van, ahol több különböző kiadványban is felbukkannak a szóvégi *c*-k. Az egyik ilyen a sárospataki nyomda, itt a bennünket érdeklő időszakban a következő nyomtatványok jelölik a szóvégi *k*-t archaikus módon:

RMNy 2730	Patak 1657	MEDGYESI Pál: <i>Igazak sorsa e' világon [...]</i>
RMNy 2793	Patak 1657	MEDGYESI Pál: <i>Gyözködő hit</i>
RMNy 2794	Patak 1658	MEDGYESI Pál: <i>Istenhez-valo igaz megteres [...]</i>
RMNy 2796	Patak 1658	MEDGYESI Pál: <i>Sok jajokban s' bánatos szível ejtett [...]</i>
RMNy 2868	Patak 1659	CZEGLÉDI István: <i>Siralmas szarándoki járásból [...]</i>
RMNy 2872	Patak 1659	NEUBART Christoph [...] <i>uj és o kalendariora</i>

Jellemző mozzanatoknak tekinthető, hogy négy Medgyesi Pál-munka is szerepel a listán. Ezek a halotti beszédek, prédikációk Patakon jelennek meg először, így a hangjelölés tekintetében csak arra gondolhatunk, hogy a nyomda a szerzői kéziratot követi. Ugyanez igaz a Czeglédi-nyomtatványra is. Egyedül az 1659-es naptárkiadás az, ahol egy korábbi nyomtatvány jelölésének továbbélésére gyanakodhatunk.

41 SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai, 1968, 415.

Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomtatványainak esetében teljesen más a helyzet. A következő kiadások jelölik archaikus módon *c*-vel a szóvégi *k*-kat:

RMNy 1914	Várad 1641	KERESZTÚRI Pál: <i>Fel-sördült keresztyen [...]</i>
RMNy 1980	Várad 1642	SIDERIUS János: <i>Kiseded gyermekeknek való catechismus [...]</i>
RMNy 1981	Várad 1642	<i>Az Szent David profetának ékes rythmusu soltari [...]</i>
RMNy 2253	Várad 1648	<i>Laus podagrae</i>
RMNy 2982	Várad-Kolozsvár 1659–61	<i>Szent Biblia</i>

Három olyan kiadás is szerepel a listán, mely nyilvánvalóan egy-egy korábbi nyomtatvány alapján jelenik meg újra. A Siderius-káté a címlapján hivatkozik is Lipsiai Pálra, vagyis ez a redakció az egykori debreceni nyomdász, Lipsiai Rheda Pál 1597-es kiadását követi. E 16. századi munka fennmaradt töredéke ugyan nem mutatja a szóvégi *c*-k használatát, de a két kiadás közötti fél évszázad során a Siderius-káté több kiadást is megért, mára azonban ezek nagy része elveszett. Feltehető tehát, hogy Szenci Kertész valamilyen, általunk már nem tanulmányozható 17. századi kátékiadás hangjelölését követi. A Szenci Molnár-zsoltárkönyv és a Biblia esetében teljesen bizonyos, hogy az első kiadások még *c*-vel jelölték a szóvégi *k*-kat, a váradi kiadó hangjelölése pedig ezekhez igazodik. Vagyis Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának helyesírása, legalábbis részben, korábbi nyomtatványok követésével magyarázható.

A kassai nyomda termékei közül csak három esetben figyelhetjük meg a szóban forgó archaikus hangjelölést. Ezek a következők:⁴²

RMNy 3033	Kassa 1662	SIDERIUS János: <i>Kiseded gyermekeknek való catechismvs</i>
RMNy 3034	Kassa 1662	<i>Az Szent David profetának ékes rythmusi soltarival</i>
RMNy 3427	Kassa 1668	<i>Keresztyén catechismvs [Heidelbergi Káté]</i>

Érdekes módon megint a Siderius-káté az egyik ilyen nyomtatvány, noha egészen bizonyos, hogy a kassai nyomdász nem az 1642-es váradi edíció nyomán halad, kiadásának függeléke tartalmában is más. De a fentebbi gondolatmenet alapján most is arra gyanakodhatunk, hogy egy korábbi (talán mégiscsak váradi) nyomtatvány hangjelölését őrzi az 1662-es kiadás. Bizonyára ugyanez a helyzet a Szenci Molnár-féle zsoltárkiadás esetében, hiszen a Siderius-káté ránk maradt két példánya éppen a zsoltárkiadással egybekötve, kolligátumként őrződött meg.

A kassai nyomda – mint láttuk – két esetben is korábbi (talán Szenci Kertészhez köthető) forrásmunkából öröklí az archaikus hangjelölést. Okunk van tehát arra gondolni, hogy a harmadik esetben, a *Heidelbergi Káté* kiadásánál is ez történhetett.

42 Itt most értelemszerűen nem soroljuk fel az *Istenes énekek* kiadását. Ez címlapja (sőt a teljes A és C rész) alapján nem is jelöli a szóvégi *k*-kat *c*-vel, csak a **B** rész, melyről azonban nem tudjuk, hogy mikor készült. A későbbiekben természetesen éppen a datálás céljából fogjuk hasznosítani megfigyeléseinket.

Ám a ránk maradt kátékiadások – a kassait természetesen leszámítva – egyike sem jelöli a szóvégi *k*-kat *c*-vel. A Nagy Barna által feltételezett forrás, a pataki 1667-es edíció sem. Ha fenntartjuk azt a véleményünket, hogy a kassai nyomdász ebben az esetben is szolgálja utánoz egy másik redakciót, akkor azt kell feltennünk, hogy ez a kiadás mára elveszett. De ha megfelelő nyomdahelyet keresünk az elveszett kiadás számára, szerencsére nincs túl sok választásunk. A pataki nyomdát épp az imént zártuk ki, a 17. század közepén pedig a kassai és pataki mellett csak Szenci Kertész Ábrahám műhelyében fordul elő többször is a szóban forgó archaikus hangjelölés. A kassai kiadás 1668-as dátuma alapján azonban már nem váradi, hanem szebeni nyomtatványra kell gyanakodnunk.

A nyomtatás helyének és idejének meghatározásában segítségünkre lehet, ha számba vesszük Szenci Kertész Ábrahám latin nyelvű kátékiadásait is. Összesen négy ilyen van, az első kettő még a heidelbergi, a második kettő pedig a leideni latin kiadásokat követi:

latin nyelvű	magyar fordítás
Várad 1640 (RMNy 1860)	Várad 1640 (RMNy 1863) heidelbergi típus
Várad 1644 (RMNy 2087)	
Várad 1652 (RMNy 2452)	Várad 1652 (RMNy 2457) leideni típus
Szeben 1666 (RMNy 3319)	

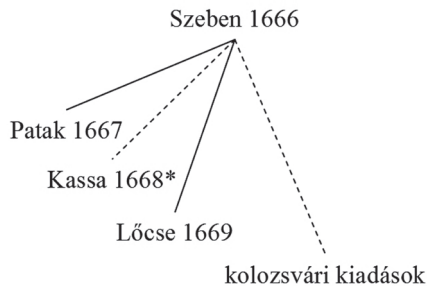
Az RMNy 2087 leírásánál azt olvashatjuk, hogy „Váradon 1640-ben és 1652-ben a latin nyelvű heidelbergi kátéval (1860 és 2452) azonos évben magyar nyelvű kiadás is megjelent (1863, 2457). Ennek alapján nem zárható ki, hogy 1644-ben is napvilágot látott itt a magyar káté, bár erre vonatkozó konkrét adat nem maradt fenn.” Teljesen analóg módon azt is feltehetjük, hogy 1666-ban is hasonlóan történt a dolog, a latin káté-kiadást ugyanabban az évben magyar fordítás is követte. A latin nyelvű kátét, ennek magyar fordításait, valamint az úgynevezett „kiseded katekizmus”-t⁴³ Szenci Kertész Ábrahám rendszeresen újra kiadta. Ha 1666-ban, Szebenben is megjelentette a *Heidelbergi Káté* magyar fordítását, akkor a kiadástörténetet a következőképpen gondolhatjuk el:

Szebenben 1666-ban napvilágot láthatott egy magyar nyelvű *Heidelbergi Káté*. Sorrendben ez ténylegesen az *ötödik* redakció, Szenci Kertész Ábrahám így a valóságnak megfelelően tüntethette fel a sorszámot. Ezt követően 1667-ben Patakon e kiadás változtatás nélkül jelenik meg, a sorszám sem változik meg (ahogyan majd a későbbi löcsei és

43 Ezt a hollandból fordított munkát először Szenci Kertész Ábrahám jelentette meg Váradon 1654-ben (RMNy 2561), ezt közli újra a pataki nyomda 1660-ban (RMNy 2935). Szenci Kertész 1665-ben újra kiadja Szebenben (RMNy 3248), és ezt a kiadást közli újra Veresegyházi Szentyel Mihály Kolozsvárotól 1669-ben (RMNy 2541). A további kiadások nézőpontunkból már érdektelenek. A „kiseded” katekizmus ugyanazt a jellegzetes útvonalat járja be: a váradai nyomda a kezdeményező, a pataki az utánzó. Miután Szenci Kertész elhagyja Váradot, Szebenben is folytatja a kiadást, ezzel adva mintát a későbbi kolozsvári kiadásoknak.

kolozsvári kiadások is eljárnak a számozást illetően). Még egy évvel később, 1668-ban a kassai nyomdász, Türsch Dávid nyomtatja ki a kátét a szebeni kiadás nyomán, bár lehet, hogy az A ív szedésénél tovább nem jut. Teljesen szolgai, az őrszavakig azonos kiadást készít, még a szebeni kiadás szóvégi *c*-it is megőrzi, és ő sem változtatja meg a sorszámot. Végül Lőcsén 1669-ben készül újabb változatlan, a szebeni nyomtatványt az őrszavakig menően követő kiadás, mely címlapján már az *ötödik editio szerint* kifejezést használja. E két utóbbi redakció, a kassai és a lőcsei tehát azért hasonlít egymáshoz, mert mindkettő nagyon hasonlít a szebenihez.

Elgondolásunkat megerősíti, hogy a pataki nyomdász, Rosnyai János egyébként is szívesen követte Szenci Kertész munkáit. Még az Elsevier-nyomda tölgyfás-szalagos, NON SOLUS feliratú nyomdászjelvényét is onnan veszi.⁴⁴ Az 1658-as pataki kiadás vélhetően ugyanúgy váradí redakcióra, az 1652-esre megy vissza, mint a fentebbi gondolatmenetben. Ami pedig a szóvégi *c*-ket illeti, Nagy Barna is megjegyzi, hogy ez a hangjelölés a *Heidelbergi Káté* kolozsvári kiadásaiban lelhető fel nyomokban,⁴⁵ vagyis Veresegyházi Szentyel Mihály szintén a szebeni nyomtatványt követhette. Nehéz lenne feltenni, hogy a kolozsvári nyomdász, aki Szenci Kertész nyomdafelszerelését és a megmaradt kinyomatott anyagot öröklő, számos más esetben is a szebeni nyomda termékeit adja ki újra, ebben az esetben mégis inkább a kassai nyomdász hangjelöléséhez igazodna. A fenti gondolatmenet a következő leszármazási rajzzal ábrázolható (a szaggatott vonalak mentén öröklődnek a szóvégi *c*-k, a kassai ágon teljesen mechanikusan, a kolozsvári ágon szórványosan):

A *Heidelbergi Káté* kiadástörténetének vizsgálata után visszatérhetünk az *Istenes énekek* kérdésköréhez. Eredeti kérdésünk az, hogy hány váradí kiadás is volt? Szentmártoni Szabó Géza javaslata, hogy csupán egy rendezetlen és egy rendezett kiadást feltételezzünk, helytállónak tűnik. A *Heidelbergi Káté* példája is azt mutatta, hogy a címlapon olvasható sorszámok nem egyetlen nyomda tevékenységére, hanem az adott mű összes redakciójára vonatkoznak.

44 V. ECSEDY Judit, *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*, MKsz, 105(1989), 21; Uő, *Az Elzevirek nyomdászjegye Magyarországon*, MKsz, 105(1989), 126–145.

45 NAGY Barna, *i. m.*, 69, 73.

Ez alapján megkísérrelhetjük újrarájzolni az *Istenes énekek* sztemmáját. Azt már korábban beláttuk, hogy a lőcsei rendezett kiadások csak akkor egyezhetnek meg egymással a címlapszövegben, továbbá az előszó, illetve az utolsó Owenus-epigramma elhagyásában, ha ezek a kiadások nem közvetlenül a váradi rendezett edícióra mennek vissza, hanem egy olyan közös lőcsei kiadásra, melyben ezek a változtatások először megjelentek. A lőcsei kiadások vélhetően nem lineáris módon származnak le egymásból, erre az utal, hogy az 1666-os kiadás hibái nem öröklődnek mechanikusan.⁴⁶

Az ismert kolozsvári kiadások szintén nem készülhettek közvetlenül a váradi rendezett edícióból, hiszen az abban olvasható hosszú summákat egyöntetű módon rövid, kétsoros, verses argumentumokkal helyettesítik. Abban is megegyeznek egymással, hogy a *ki* vonatkozó névmásokat rendre *mely*-re cserélik. Kőszeghy Péter azon a véleményen volt, hogy ezt a két mozzanatot Veresegyházi Szentyel Mihály számlájára kell írunk, hiszen a lőcsei kiadások tanúsága szerint e változtatások a váradi nyomdában még nem következtek be.⁴⁷

Ám a *Heidelbergi Káté* kiadásainak tanulmányozása ezt a véleményt is megingatja! Nagy Barna a váradi 1652-es kiadás ismertetése során az alábbi megjegyzést fűzi Szenci Kertész kátékiadásához: „[...] fejlődés jele, hogy a vonatkozó névmásnál, amikor nem személyről van szó, következetesen *mely* alakot használ az ódon *ki* helyett, ami az amszterdami kiadásban nagyon gyakori sajátosság”.⁴⁸ Az általa felsorolt egyéb hangtani mozzanatok is szinte pontról pontra megegyeznek azzal, amit Kőszeghy Péter a töredékes kolozsvári kiadás helyesírásáról mond.⁴⁹ Képtelenség lenne azt gondolni, hogy miközben Szenci Kertész Ábrahám ilyen módon modernizálja a *Heidelbergi Káté* szövegét, majd ezután többször is kiadja az *Istenes énekeket*, az abban lévő teljesen hasonló helyesírási modernizációk tőle függetlenek lennének. Ebből pedig az következik, hogy a kolozsvári kiadások e tekintetben (és vélhetően a rövid summák tekintetében is) egy Szenci Kertész-nyomatványra mennek vissza.

Ez a kolozsvári típust először megvalósító kiadás azonban valóban nem lehet azonos a váradi rendezett kiadással: későbbre, Szenci Kertész működésének szebeni korszakára kell tennünk. Mint korábban láttuk, Szenci Kertész itt is aktív, rendre újra megjelenteti azokat a nyomtatványokat, melyeket korábban Váradon kiadott. Érdekes módon a *Váradi Bibliában*, illetve ezt követően a *Heidelbergi Káté* kikövetkeztetett kiadásában is a szóvégi *k*-kat *c*-vel jelöli. E tekintetben a kassai nyomdász, Türsch Dávid hűségesen követi. És azt is tudjuk, hogy Türsch Dávid egy kolozsvári

46 Csak a Balassi-részre vonatkozóan értékeli a kiadást, de megállapításunkkal egybecseng Parádi Andrea véleménye: PARÁDI Andrea, *Balassi Istenes énekei a lőcsei 1666-os kiadásban = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája, Budapest, 2004. november 8–9.*, szerk. Kiss Farkas Gábor, Bp., ELTE, 2004, 147–154. Csak részben értünk viszont egyet Horváth Viktor megállapításaival: HORVÁTH Viktor, *Az Istenes énekek lőcsei és kolozsvári kiadásairól*, kísérőtanulmány a hálózati Rimay-kiadáshoz, rimay.hu/rimay_minor_beta.pdf. Ő a lőcsei és kolozsvár kiadások variánsainak keveredésével is számol. Szerintünk a két kiadástípus kontaminációja egyáltalán nem bizonyítható; az azonos variánsok létrejöttéhez a kiadások közös őstét, Szenci Kertész Ábrahám váradi kiadását kell felelőssé tennünk.

47 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 715.

48 NAGY Barna, i. m., 60.

49 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 715.

típusú *Istenes énekek*-kiadást is hűségesen követ, mely ugyancsak *c*-vel jelöli a szóvégi *k*-kat. Kézenfekvő arra gondolni, hogy a kassai nyomdász mindkét mintául szolgáló nyomtatványt ugyanonnan szerezte be, nevezetesen Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából. A kassai nyomda máskor is gyakran támaszkodott váradi nyomtatványokra. Ha így történt, akkor fel kell vennünk Balassi és Rimay verseinek rendezett kiadásai közé egy szebeni edíciót is.

Ha arra támaszkodunk, hogy Versegyházi Szentyel Mihály, a későbbi kolozsvári nyomdász az iniciálék és könyvdíszek tekintetében szintén erre a szebeni kiadásra támaszkodik, akkor Szenci Kertész kiadványának mind a *terminus post quemje*, mind *terminus ante quemje* meghatározható. Korábban megállapítottuk, hogy a megfelelő nyomdadíszeket 1665 után használták Szebenben, de csak 1667 tavaszáig, mert ekkor halt meg Szenci Kertész Ábrahám. Vagyis a most kikövetkeztetett rendezett szebeni kiadás vélhetően 1666-ban jelent meg. Pontosan akkor, amikor a *Heidelbergi Káté* kikövetkeztetett szebeni kiadása. Türsch Dávid tehát azonos évben nyomtatott kiadásokhoz juthatott hozzá, könnyen lehet, hogy ugyanazon alkalommal.

A kolozsvári kiadások – a lőcsei edíciókhoz hasonlóan – szintén nem sorakozhatnak lineáris rendben; erre szövegkritikai érvek utalnak, illetve egy iniciálék hiánya. V. Ecsedy Judit korábban idézett megfigyelései, melyek Szenci Kertész nyomtatványainak könyvdíszeiről tesz, azért is érdekes, mert a kolozsvári 1681-es kiadás A iniciáléja éppen olyan faktotum, mely Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfiai megoldásához igazodik. Ez arra utal, hogy az 1681-es szedés nem a megelőző (véltetően 1677-es) kolozsvári kiadásra, hanem egy korábbi (talán a rekonstruált szebeni) edícióra támaszkodik. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az 1681-es kötet képes elkerülni a korábbi kiadások hibáit, így például a szegedi töredék és az 1677-es kiadás durva sorkihagyásait is. Mindezek alapján felvázolhatjuk az *Istenes énekek* új sztemmáját, melyet a most kikövetkeztetett szebeni kiadással egészíthetünk ki.⁵⁰

50 Jelen tanulmány főként az *Istenes énekek* rendezett kiadásaira koncentrált. A felvázolt sztemma is csak ezekre vonatkozik. Az *Istenes énekek* teljes kiadástörténetét egészében ábrázoló ágrajz csak gondolatmenetünk folytatásában, a II. rész végén kap majd helyet.

